

Deo treći

OSLOBOĐENJE JAJCA I IZBIJANJE PRED TRAVNIK

1. — Pripreme za napad na Jajce

Posle uspešno okončanih borbi na Manjači, Operativni štab za Bosansku krajinu je pristupio pripremama za napad na Jajce. Ne gubeći ni trenutka, on je još 20. septembra otpočeo prebacivanje predviđenih snaga s manjačkog fronta. Toga dana je 2. proleterska brigada povučena s položaja pošto ju je smenio jedan bataljon 1. krajiške brigade, a u toku sledeća dva dana, pošto su smenjene od jedinica 3. krajiške i 3. sandžačke brigade i 6. krajiškog odreda, s položaja su povučene i ostale tri brigade (1. i 2. krajiška i 4. crnogorska) upućene prema Jajcu.¹

Operativni štab je, preko obaveštajne službe, dobio približno tačne podatke o jačini neprijateljeve posade u Jajcu. Veliki broj simpatizera među građanima olakšao je njegovim obaveštajnim organima da dođu do gotovo svih podataka koji su za njega bili od interesa. Podaci su zaista bili iscrpni: znalo se da se u Jajcu i na okolnim uporištima nalazi blizu 1300 neprijateljevih vojnika, od kojih 600 domobrana; da neprijatelj raspolaže dvema haubicama (čiji se vatreni položaji, zaštićeni automatskim oružjem, nalaze na severo-zapadnoj strani grada, kod zaseoka Katine), jednim protivtenkovskim topom, dvama minobacačima i dvama oklopnim automobilima; da se na periferiji grada i obližnjim brdima nalaze rovovi i bunker i zaštićeni bodljikavom žicom; znalo se čak gde se koja četa nalazi i gde

¹ Izveštaji štabova 1. i 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 19. 20. i 21. septembra (AIRP, br. 755, 767 i 771; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 50); Pismo komandanta Operativnog štaba S. Rodicu od 19. oktobra (AIRP, br. 750); Naređenje Štaba 4. crnogorske brigade Štabu 2. bataljona od 20. septembra u 9,30 časova (AIRP, br. 758); Naređenje komandanta Operativnog štaba štabovima 1. i 3. krajiške i 3. sandžačke brigade od 20. i 21. septembra (AIRP, br. 762, 763, 764 i 772); Dnevници Lj. Đurića, M. Milovanovića. V. Đokića, R. Vukmirovića i M. Poleksića.

su vatreni položaji neprijateljevih mitraljeza i minobacača. Gotovo potpun uvid u raspored neprijateljeve posade i vatrenih sredstava dao je Operativnom štabu mogućnost da izradi dobar plan napada i da svoje snage rasporedi na najcelishodniji način. U želji da prilikom odlučivanja o planu čuje i mišljenje zainteresovanih štabova čije će jedinice učestvovati u napadu, on je 21. septembra u Mrkonjić-Gradu održao sastanak s komandantima i političkim komesarima 1. i 2. krajiške, 2. proleterske i 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog odreda. Na sastanku je odlučeno da se Jajce napadne sa svih strana, kako bi se njegova posada lišila mogućnosti da se izvuče iz grada i izbegne uništenje. Ali su štabovi bili svesni da za realizaciju te zamisli postoje ozbiljne teškoće, jer bi jedinice koje bi napadale sa istoka morale prethodno da pređu preko Vrbasa i preko komunikacija Jajce — Donji Vakuf i Jajce — Travnik, koje su bile posednute od neprijateljevih jedinica. Računalo se, ipak, da će one u toku noći savladati te prepreke i do zore stići u rejon sela Pothuma i Bulića, na polazne položaje za napad. Na sastanku je još odlučeno da se od snaga predviđenih za napad obrazuju tri udarne grupe sa sledećim zadacima: prva udarna grupa napada sa severozapada i severa na deo grada između Vrbasa i leve obale Plive, druga sa zapada na deo grada između desne obale Plive i Vrbasa, treća sa istoka na deo grada na desnoj obali Vrbasa.²

Sledećeg jutra je Operativni štab uputio izveštaj Vrhovnom štabu: da je koncentracija jedinica izvršena i da će napad na Jajce biti izveden noću 24/25. septembra, kao i da će sve pripreme biti blagovremeno završene »da bi ta akcija sigurno uspjela«. Operativni štab je izrazio i svoje uverenje u povoljan ishod napada, koje je bilo zasnovano na činjenici da su njegove snage brojno jače od neprijateljevih i da, uz to, imaju jednu haubicu, tri topa i dvanaest teških minobacača, a računa i na pomoć iznutra jer, kako je naglasio u izveštaju, »raspoloženje stanovništva je dobro za nas«. Da bi napad na Jajce bio obezbeđen sa pravca Travnika, odakle se očekivala intervencija neprijatelja, Operativni štab je zamolio Vrhovni štab da naredi Štabu 5. crnogorske brigade da noću 24/25. septembra vrši akciju kod Komara, na komunikaciji Travnik — Donji Vakuf.³

Pošto je do početka napada imao na raspolaganju dosta vremena, puna tri dana, Operativni štab je, zajedno sa štabo-

² Zapovest Operativnog štaba od 22. septembra za napad na Jajce (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 54); Izveštaj Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 22. septembra u 6,30 časova (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 53).

³ a Zbornik, tom IV, knj. 7. dok. br. 53.

vima brigada, 22. septembra izašao na položaj kod Jajca da bi izvršio komandantsko izviđanje i izdao zapovest za napad.⁴ Tom prilikom je izrađen detaljan plan i jedinicama su dati konkretni zadaci. Pošto su se najjače neprijateljeve snage nalazile u severnom delu grada, gde su se isticala utvrđenja u spoljnoj odbrani, u rejonu sela Katine, Zjaja, Prudi i Šenika, a naročito na ivici i u unutrašnjosti grada (tvrđava, žandarmerijska i železnička stanica, škola, zgrada Sreskog načelstva, »Grand hotel«), to je odlučeno da prva udarna grupa, koja će napadati na taj deo grada, bude najjača, da nju sačinjavaju 1. i 2. krajiška brigada, Dobrovoljački bataljon⁵ i dve čete Udnog bataljona 3. krajiškog odreda i da njome komanduje komandant 1. krajiške brigade Kušić. Brigade ove grupe, ojačane protivkolskim topom i haubicom 100 m/m, dobile su sledeće zadatke: 1. krajiška brigada da, nastupajući između Plive i sela Zjaja, likvidira neprijateljeva utvrđenja i rovove kod Zjaja i Katina, železničku stanicu i sva uporišta na svom pravcu napada, kao i neprijateljeve haubice kod Katina; 2. krajiška brigada da, napadajući levo od 1. krajiške brigade, između Zjaja i leve obale Vrbasa, uništi neprijateljeva utvrđenja i rovove na svom pravcu, kao i neprijateljeve isturene delove u Ženiku i Prudima, a da deo snaga, zajedno sa Dobrovoljačkim bataljonom 3. krajiškog odreda, uputi ka selu Barevu da likvidira tamošnju posadu.⁶

Pred drugom udarnom grupom, koju je sačinjavala 2. proletarska brigada, ojačana sa 1. bataljonom »Pelagić« 3. krajiškog odreda, stajala su jaka utvrđenja na brdu Čusinama, koja su branile dve nepune čete domobrana. Brigada je dobila sledeći zadatak: snažnim jurišem zauzeti rovove i bunkere, ovladati pomenutim brdom, koje dominira gradom, i odatle artiljerijskom, minobacačkom i mitraljeskom vatrom tući sva neprijateljeva uporišta u gradu; u međuvremenu zauzeti branu na kanalu, koju je štitila straža od 18 vojnika, prekinuti dovod vode i, na taj način, onesposobiti hidrocentralu; po ovladavanju Čusinama spustiti se u grad i zauzeti fabriku, gde se spojiti sa delovima 1. krajiške brigade.⁷

⁴ Dnevnici Lj. Đurića, M. Milovanovića i V. Đokića.

⁵ Dobrovoljački bataljon 3. krajiškog odreda formiran je 10. septembra od ljudstva koje se dotad nalazilo u četničkim jedinicama. Imao je oko 300 boraca naoružanih sa 270 pušaka, 2 mitraljeza, 12 puškomitraljeza i jednim topom 57 mm. U njemu su bila samo tri člana KPJ (Izveštaj sekretara OK KPJ za okrug Jajce Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu od 10. septembra, AIRP, br. 664).

⁶ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 54.

⁷ Isto; Izveštaj Štaba 1. bataljona »Pelagić« od 20. oktobra sačuvan je u zaplenjenoj arhivi NDH (Arhiv VII. k. 147, br. reg. 35/5—2, k. 40g, br. reg. 48/2).

Treća udarna grupa, koju je sačinjavala 4. crnogorska brigada, ojačana 2. omladinskom četom 1. bataljona 3. krajiškog odreda, dobila je ovaj zadatak: prebaciti se preko Vrbasa u rejonu sela Cipića; jedan bataljon tu ostaje da, zajedno s mobilisanim seljacima, poruši prugu prema Donjem Vakufu i da sa tog pravca obezbeđuje napad na grad; ostali bataljoni produžuju preko sela Bukovice i spuštaju se na drum Jajce — Turbe, gde se jedan bataljon zadržava radi obezbeđenja, a ostala dva bataljona izbijaju pred Jajce sa istoka i napadaju i zauzimaju njegov deo na istočnoj obali. Prema raspoloživim podacima o rasporedu neprijatelja, ova grupa je mogla da računa na otpor patrola koje duž komunikacije šalju posade iz Jajca i iz sela Vinca, u kome se nalazila jedna četa domobrana, kao i na intervenciju oklopnog voza iz Donjeg Vakufa. Na daljem putu, po prelasku Vrbasa, mogla bi joj se suprotstaviti naoružana seoska milicija.⁸

Prema zapovesti, sve jedinice će krenuti u napad jednovremeno, u 23 časa, i u toku borbe održavati čvrstu vezu. Radi bolje orijentacije, bataljonima i četama se za vodiče dodeljuju borci 3. krajiškog odreda, koji su dobro poznavali teren. U slučaju da grad ne bude zauzet u toku noći — napad nastaviti i sutradan. Po zauzimanju grada trebalo je da sve snage, izuzev 1. krajišku brigadu koja će ostati u njemu, pređu na desnu obalu Vrbasa i isture obezbeđenja prema Donjem Vakufu i Travniku.

Operativni štab je, međutim, već sledećeg dana, unekoliko izmenio zadatak 4. crnogorske brigade, naredivši joj da ne učestvuje u napadu na grad sa istočne strane, već da preseče komunikacije koje iz Jajca vode za Donji Vakuf i Travnik. Trebalo je, naime, po ideji komandanta Operativnog štaba, neprijateljevoj posadi ostaviti jedan otvor kroz koji bi se ona povukla, a zatim je iz zasede napasti i uništiti.⁹

Pripreme za napad na Jajce vršene su temeljito. Odmah po povratku sa komandantskog izviđanja štabovi brigada su preduzeli opsežne mere u cilju razrade dobijenih zadataka i pripreme vojnika i starešina za predstojeći napad. Štabovi brigada su održavali sastanke sa štabovima bataljona i komandama četa, a partijsko-politički rukovodioci i partijske i skojevske organizacije, na sastancima, objašnjavali su vojni i politički značaj oslobođenja Jajca. A 24. septembra pre podne na komandantsko izviđanje su izašli štabovi brigada sa štabovima bataljona i komandama četa. Tom prilikom svakoj jedinici određen

s Isto.

⁹ V. Dediier, Dnevnik, I, str. 271; M. M.: Planule su vatre na Ćusinskom vrhu (sećanje K. Nađa), »Za domovinu«, 24. juli 1954.

je precizan zadatak i, koliko je to bilo moguće, organizovano je sadejstvo u toku napada. U međuvremenu su se jedinice pri-makle Jajcu, spremne da po padu mraka izađu na polazne po-ložaje i u određeno vreme pređu u napad.¹⁰

Za odbranu Jajca bili su, iz više razloga, zainteresovani i ustaše i Nemci. To mesto u dolini Vrbasa, zbog svog pogodnog položaja, bilo je od velikog vojničkog značaja. Preko njega idu komunikacije koje spajaju istočnu i srednju Bosnu sa zapadnom Bosnom i Dalmacijom. U njemu se ukrštaju putevi koji iz Sa-rajeva i doline Bosne, preko Travnika, vode za Banju Luku, a zatim, uz dolinu Vrbasa, jednim krakom, preko Bugojna i Pro-zora, u dolinu Neretve, drugim, preko Kupresa i Duvna, za Livno i srednju Dalmaciju. I, konačno, putevi koji, preko Mrko-njić-Grada, vode u više pravaca: za Glamoč i dalje, preko Bos. Grahova, za Knin; preko Ključa, niz dolinu Sane, ka Sanskom Mostu i Prijedoru; preko Bos. Petrovca ka Bihaću. Jajce je, dakle, bilo važna raskrsnica puteva u središtu NDH. Doduše, u vreme dolaska proletherskih brigada u zapadnu Bosnu, neke od tih komunikacija, uglavnom one koje vode na zapad, bile su već presečene ili ozbiljno ugrožene od krajiških partizana.

Jajce je, od početka ustanka, za ustaško-domobranske i okupatorske jedinice bilo značajno uporište iz kojeg su one pre-duzimale napade protiv krajiških partizanskih snaga, a i brana protiv njihovog širenja ka srednjoj Bosni. Ono je bilo i pribe-žište četničkih jedinica Drenovičevog odreda »Kočić«, koje su, posle sporazuma sa vlastima NDH, imale u njegovom garnizonu značajnog saveznika za borbu protiv 3. krajiškog NOP odreda. Ustaške vlasti su i zbog političkog prestiža nastojale da očuvaju Jajce, središte čitavog okruga, tzv. Velike župe Pliva i Rama, koja je obuhvatala prostranu teritoriju na kojoj se, pored Jajca, nalaze gradovi i varošice: Mrkonjić-Grad, Glamoč, Livno, Duv-no, Sujica, Kupres, Prozor, Bugojno i Gornji i Donji Vakuf. U Jajcu su bile smeštene mnoge administrativne ustanove: ve-lika župa, kotarsko predstojništvo, ustaški stožer, komanda žan-darmerijske čete i druge. Zbog svega toga, u njemu je stalno, još od početka ustanka, bila jača posada domobrana i ustaša. Kada je Operativni štab pripremao napad, u njemu su se nala-zile sledeće jedinice: 17. ustaški bataljon (jačine 409 vojnika i starešina), 2. bataljon i 19. četa domobranskog 9. pešadijskog puka (ukupno oko 600 vojnika), 85 žandarma, oko 100 milicio-nera Pripremljene bojne i oko 50 pripadnika nemačke narodne grupe — u svemu oko 1200 vojnika. Te jedinice su imale peša-

¹⁰ Dnevници Lj. Đurića, M. Milovanovića, V. Đokića, R. Vukmiro-vića i M. Poleksića.

dijsko naoružanje, tri artiljerijska oruđa i dvojica oklopna kola, kao i dovoljnu količinu municije — oko dva vagona.¹¹

Za Jajce su posebno bili zainteresovani Nemci, jer su se koristili proizvodima hemijske industrije; sem toga, u gradu su se nalazila i 222 folksdojčera.¹ Nemački oficir za vojnu privredu u NDH obavestio je još 10. avgusta nemačkog generala u Zagrebu da je Jajce ugroženo, da su moral i disciplina ustaško-domobranske posade slabi, da je stanovništvo u gradu naklonjeno partizanima i da je, prema tome, potrebno preduzeti mere da se grad obezbedi jačom posadom, u prvom redu nemačkom. Svoj zahtev on je ovako obrazložio:

»Postrojenja u Jajcu svojom elektranom, za vojnu privredu važnom fabrikom fero-silicijuma i za celu vojnu privredu uopšte dragocenim novim uređajima za proizvodnju hlora predstavljaju značajnu vrednost.

Iako su svojevremena razmatranja nemačkog generala u Hrvatskoj sa oficirima za vojnu privredu (u decembru 1941) o zaštiti za vojnu privredu važnih pogona u Hrvatskoj dovela do obostrane saglasnosti da Jajce leži suviše ekscentrično od doline Bosne da bi moglo da dobije nemačku posadu, ipak oficir za vojnu privredu u Zagrebu misli da su danas prilike postale nešto drugačije. Osim ovog. put koji vezuje Sarajevo sa Banja Lukom prolazi kroz Jajce.

Stoga oficir za vojnu privredu u Zagrebu predlaže da se Jajcu da stalna nemačka posada koja prema situaciji možda ne bi trebalo da bude jača od jedne čete. Ako se tom jednom četom ne raspolaže, onda se predlaže da se u Jajce uputi jedna ojačana stanica feldžandarmerije.¹³

I nemački poslanik u NDH je sa svoje strane podržao zahtev da se posada ojača i Jajce zaštititi. »Za vojnoprivredne interese Nemačkog Rajha« — pisao je on nemačkom generalu — »Jajce nije bez značaja i nama je stalo do njegove odbrane. Osim toga, za partizane je posedovanje jedne ipak veće varoši političko-psihološka korist koja se ne sme potcenjivati.«¹⁴ Pa ipak, Nemci u Jajce nisu uputili nijednu svoju jedinicu. Stab 718. pešadijske divizije, u čije je operativno područje ulazio taj grad, nije bio u mogućnosti da odvoji neki svoj bataljon ili četu za taj garnizon. Oba puka te divizije bila su angažovana na obezbeđenju važnih industrijskih rejona: 738. puk sa 668. artiljerijskim divizionom u Sarajevu i u dolini reke Bosne (Olovo,

¹¹ Izveštaj ustaškog stožera u Jajcu Glavnom stanu poglavnika od 19. oktobra 1942 (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 21/6—1); Izveštaj don B. Brula dr Artukoviću od 6. oktobra (Arhiv VII, br. reg. 22/4—1); Izveštaj komandira žandarmerijske čete iz Jajca (Arhiv VII, k. 14, br. reg. 9/1—17).

¹² Dopis Uprave dijeceze srednja Bosna folksgruppenfireru Osijek od 29. septembra (mikroteka VII, film London 23, snimci 313885—7); Arhiv VII, k. 65, br. reg. 21/6—1.

¹³ Mikroteka VII, film London 16, snimak 308869.

m Isto, snimak 308865.

Vareš, Zenica), a 750. puk u rejonu Tuzle i Brčkog, dok je 823. landesšicen bataljon sa dva oklopna voza obezbeđivao železničku prugu Brod — Sarajevo.¹⁵ Međutim, kada je 19. septembra 5. crnogorska brigada napala i zauzela Fojnicu i zapalila pilane, za koje su naročito bili zainteresovani Italijani, Štab 718. divizije je bio prinuđen da u taj rejon uputi delove 738. puka. Ovaj naizgled beznačajan događaj izazvao je u neprijateljevima štabovima efekat veći nego što se moglo pretpostaviti. Čak je i komandant oružanih snaga Jugoistoka general-pukovnik Ler, 21. septembra, obavestio Vrhovnu komandu kopnene vojske da je »protiv nove neprijateljske grupe kod Fojnice predviđeno angažovanje dva nemačka bataljona«.

Dejstvo 5. crnogorske brigade u rejonu Fojnice, koje je postiglo tako veliki efekat, odvratilo je, bar za izvesno vreme, pažnju Nemaca od Jajca. Ocenjujući da će partizani »sa svojim pothvatima produžiti u smjeru Kreševa i Kiseljaka«, Nemci su preduzeli hitne mere da zaustave njihovo napredovanje i da ih odbace preko demarkacione linije. U tom cilju je bilo predviđeno da, pored dva nemačka bataljona, u napadu učestvuju 1. bataljon domobranskog 5. pešadijskog puka, 13. četa 7. pešadijskog puka i vod brdskih topova.¹⁶ Ove jake nemačko-domobranske snage ušle su 21. septembra u Fojnicu (koju su partizani bili napustili) i u njoj i njenoj okolini zadržale se i naredna dva do tri dana — dovoljno dugo da ne budu u pravo vreme upućene u Jajce.

U međuvremenu je situacija u Jajcu postajala sve teža. Gotovo svake noći delovi 3. krajiškog odreda su vršili veće ili manje napade na neprijateljeve položaje na Čusinama, na kanalu i kod sela Carevog Polja u cilju uznemiravanja i iznurivanja posade, dok su česti prekidi železničke pruge i drumova prema Donjem Vakufu stvarali velike teškoće oko snabdevanja.¹⁷ Ustaške vlasti i posadu zahvatao je strah od većih partizanskih grupa u okolini, o čijem su prisustvu stizale vesti.¹⁸

is Izveštaj italijanske vojne misije u NDH Vrhovnoj komandi i Superslodi od 9. septembra 1942. o dislokaciji nemačkih trupa u NDH (Arhiv VII, k. 387, br. reg. 8/3—1); Karta sa ucrtanim rasporedom nemačkih trupa (Arhiv VII, k. 395, br. reg. 4/2—1); Vojni radiogram komandanta oružanih snaga Jugoistoka od 21. septembra (mikroteka VII, film Minhen 9, snimci 1132—3).

¹⁶ Dnevni izveštaj Štaba 3. domobranskog korpusa za 20. i 21. septembar (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 2/5—3, 2).

¹⁷ Bojna relacija 9. pešadijskog puka za septembar 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15).

¹⁸ O pokolebanom moralu i lošem stanju posade u Jajcu pisao je jedan ustaški funkcioner sledeće: »Partizanski napadi i puškaranje ponavljali su se svake noći i možda je deset njihovih ljudi puškaranjem držalo cjelu posadu u pripravnosti. Vremenom zamoriše se ljudi djelom

Dvadesetog septembra grad su napustili veliki župan i ustaški stožernik, navodno iz službenih razloga. A dva dana kasnije u Sarajevo je otputovala delegacija, sastavljena od narodnog poslanika, predstavnika nemačke manjine i predstavnika Bosanskog a. d., da od generala Lukića, komandanta 3. domobranskog korpusa, i generala Fortnera, komandanta 718. divizije, traži da se u Jajce, kao pomoć njegovoj posadi, upute nemačke i domobranske trupe.¹⁹

Prve određenije podatke o namerama partizana da napadnu Jajce neprijatelj je dobio 22. septembra od četničkog komandanta Drenovića, kome nisu ostali nezapaženi pregrupacija partizanskih snaga na Manjači i izvlačenje 2. proleterske i 1. i 2. krajiške brigade sa položaja. On je čak tačno naslutio o čemu se radi i kakve su namere partizana. Toga dana poslao je u Jajce kurira s porukom da će manji deo partizana ostati prema Banjoj Luci a glavnina će napasti na Jajce. Upozorenje je od nadležnih u Jajcu ozbiljno shvaćeno, tim pre što su istog dana dobijena i obaveštenja o pokretima partizana iz Janja. Sa primljenim vestima odmah su upoznate pretpostavljene vojne komande u Travniku, Sarajevu i Zagrebu, a specijalan kurir je odneo hitnu poruku ministru unutrašnjih poslova dr Artukoviću.²⁰

Sledećeg dana stigla je nova poruka četničkog komandanta Drenovića: jače partizanske snage krenule su prema Jajcu. Vest je potvrdila i domobranska jedinica koja je bila isturena na Goloj planini i u selu Barevu: ona je javila da se »velike kolone partizana« kreću od Mrkonjić-Grada prema selima Magaljdolu i Dubravama. Radilo se, naime, o bataljonima 1. i 2. krajiške brigade koji su upravo stizali s Manjače. Vod domobrana upućen iz Jajca u izviđanje potvrdio je tačnost dobijenih obaveštenja. U međuvremenu su primljene i vesti da se velike grupe partizana prebacuju preko reke Plive uzvodno od Jezera i da se kreću prema Jajcu. Neprijatelj je, dakle, otkrio i kretanje 2. proleterske brigade, koja se prikupljala u rejonu sela Čerkazovića da bi se pripremila za napad na Ćusine. Sad već nije moglo biti sumnje da će partizani napasti Jajce vrlo brzo, možda još iste večeri. O opasnosti koja je pretila gradu odmah je izve-

zbog svakonoćne pripravnosti, a djelom zbog rđave ishrane i morao je njihov moral takođe da opadne. Ljudstvo se nalazilo na položajima 4—5 meseci bez smenjivanja, a bilo je slučajeva i da godinu dana nisu smenjivani. ... Sve ovo imalo je nepovoljno dejstvo na ljudstvo i na stanovništvo ...« (Arhiv VII, k. 40g, br. reg. 48/2).

¹⁹ Izveštaj podžupana iz Jajca Ministarstvu unutrašnjih poslova od 27. septembra (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 35/7—1, k. 147, br. reg. 32/4—1, k. 40g, br. reg. 48/2).

so Isto; Arhiv VII, k. 71, br. reg. 2/5—1.

šten štab puka u Travniku; ujedno je zamoljen da avioni bombarduju partizanske kolone i ometaju njihovu koncentraciju oko Jajca. Komanda garnizona je naredila da sve naoružano ljudstvo — domobrani, ustaše, žandarmi, milicioneri i pripadnici nemačke narodne grupe — zauzme položaje i bude u najstrožoj pripravnosti.²¹

Mada je računao s tim da će u napadu učestvovati jake partizanske snage i da će posada biti stavljena pred veliko iskušenje, neprijatelj štab je bio ubeđen da će partizani doživjeti neuspeh. To je uverenje počivalo na sasvim realnoj proceni. Položaji oko grada, naročito na Ćusinama, bili su tako jako utvrđeni (rovovi, bunker i žičane prepreke) i tako branjeni vatrom iz više automatskih oruđa da su bili gotovo neosvojivi. »Samom Jajcu ne prijeti nikakva opasnost« — pisao je podžupan iz Jajca ministru Artukoviću — »jer su Ćusine vrlo dobro utvrđene i branjene«. ²² Posada, brojno vrlo jaka, mogla je da pruža uspešan otpor i više dana, a za to vreme bi pomoć iz Donjeg Vakufa i Travnika sigurno stigla. Čak i u slučaju gubitka položaja oko grada, branilac je mogao da nastavi uspešan otpor iz grada, opasnog tvrdim zidovima (u grad se moglo ući samo kroz kamene kapije), i iz tvrđave, kojoj ni artiljerijska vatra ne bi mogla mnogo da naškodi.²³

Pošto su pripreme partizana za napad na Jajce bile otkrivene, Operativni štab nije mogao da računa na iznenađenje u predstojećoj akciji. Pa ipak, izgledi na uspeh bili su dosta dobri, jer nikakva pomoć Jajcu nije bila poslata iz Donjeg Vakufa i Travnika, verovatno zbog toga što neprijateljevi štabovi u tim garnizonima nisu bili ubeđeni da je stanje tako kritično.²⁴

²¹ Arhiv VII, k. 213, br. reg. 35/7—1 i 39/7—1, k. 71, br. reg. 2/5—1, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 24/1—2, 15, 26/1—13.

²² Arhiv VII, br. reg. 4/9—1.

²³ Samouverenost neprijatelja u neosvojivost Jajca pokazuju i sledeće reči u pismu don B. Brula, ustaškog funkcionera, koje je on 6. oktobra uputio ministru dr Artukoviću:

»21. septembra bio sam automobilom u Travniku, Jajcu i Donjem Vakufu službenim putem kao predsednik Saveza. U Donjem Vakufu sam čuo od mjerodavnih za kretanje partizana prema Jajcu. Odmah sam mjerodavne upozorio na to, a oni su rekli: Ma kakvi partizani. Jajce je sigurnije od Zagreba« (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 22/4—1).

²⁴ Čudnovato je da pripreme partizana za napad na Jajce nisu uočene u Štabu 714. divizije u Banjoj Luci. Mada Jajce nije ulazilo u operacijsko područje toga štaba, ipak je bilo normalno očekivati da će obaveštajno odeljenje otkriti izvlačenje brigada s Manjače. U obaveštajnom izveštaju Štaba 714. divizije za period od 21. do 27. septembra stoji sledeće: »Pritisak neprijatelja jugozapadno od Banje Luke popustio... U međuvremenu su partizani 25. septembra zauzeli Jajce. Do sada se nije moglo ustanoviti da li su u tu svrhu izvučeni delovi neprijateljskih snaga koji su bili angažovani južno od Banje Luke« (Arhiv VII, k. 9, br. reg. 8/8).

2. — Borbe u gradu i slamanje neprijateljevog otpora

Noć između 23. i 24. septembra sva neprijateljeva posada: je provela na položajima u grozničavom iščekivanju. Međutim, ništa se značajnije nije desilo, jer je očekivani napad partizana izostao. Pa ipak, kod neprijatelja nije nastupilo olakšanje, on je i dalje verovao da će grad biti napadnut. Zbog toga su sve jedinice u toku dana i sledeće noći zadržane na položajima u strogoj pripravnosti.

Tačno u predviđeno vreme, u 23 časa, sve su partizanske jedinice krenule u napad. Silovito su jurišali 1. i 4. bataljon 2. proleterske brigade i bataljon »Pelagić« 3. krajiškog odreda na neprijateljeva utvrđenja na Čusinama, kao i 3. bataljon te brigade na branu kod kanala na Plivi. Domobranska četa je pružala otpor iz rovova i bunkera, ali nije mogla odoleti jurišima partizana koji su, pod okriljem noći, savlađivali prepreke i neustrašivo uskakali u rovove, stvarajući pometnju u redovima branilaca. Zabuna je dostigla kulminaciju i pretvorila se u paničan strah kada su domobranci začuli da se borba vodi na brani i u rejonu sela Zaskoplja na severnim, i sela Kamenice na južnim padinama brda Čusina, gde su 3. bataljon 2. proleterske brigade i bataljon »Pelagić« vršili napade. Ocenivši da su im time ugroženi bokovi i da je nastala opasnost i za njihovu pozadnu, domobranci su, samo posle 45 minuta borbe, napustili svoje položaje na Čusinama i povukli se u grad, ostavivši protivtenkovski top s nekoliko sanduka granata, teški minobacač sa oko 150 mina, puškomitraljez, više pušaka i oko 15 sanduka puščane municije. Tako je 2. proleterska brigada, tako reći u jednom naletu, u kome je poginuo samo jedan borac 1. bataljona, zauzela čitav niz rovova i 46 bunkera i time likvidirala najjače neprijateljevo uporište koje je dominiralo gradom. Treći bataljon, međutim, nije uspeo da zauzme branu na kanalu; iako je više puta jurišao, izgubivši pri tom dva borca, on nije mogao savladati otpor neprijateljevih delova koji su se branili iz bunkera na kamenoj uzvišici iznad brane.²⁵

²⁵ Izveštaj komandanta Operativnog štaba Vrhovnom štabu od 25. septembra u 8,15 časova (AIRPJ, br. 16464); Dnevnic Lj. Đurića, V. Đokića i M. Milovanovića; Izveštaj 1. bataljona »Pelagić« od 20. oktobra (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 35/5—2); k. 13a, br. reg. 27/1—4, k. 213, br. reg. 35/7—1 i 39/7—1, k. 40g, br. reg. 48/2; Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za septembar 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15); Izjava V. Švarca, člana »Dojče manšaft« iz Jajca (Arhiv VII, k. 40f, br. reg. 55/8); Izveštaj komandira žandarmerijske čete u Jajcu (Arhiv VII, k. 14, br. reg. 9/1—12); Izveštaj Kotarske oblasti u Jajcu Ministarstvu unutrašnjih poslova od 5. oktobra (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 40/7—1); Z. Stoilović »Na slapovima Plive«, Borba, 29. XI 1964; Članci M. Nikitovića, V. Lukovića, M. Đokanovića, R. Čuslovića i M. Kočića u knjizi »Druga proleterska«, II, str. 54, 60, 69, 78 i 82.

U međuvremenu su 1. i 2. krajiška brigada, dve čete Udarnog bataljona i Dobrovoljački bataljon 3. odreda izvršili napad sa severozapadne i severne strane, preko sela Carevog Polja i Prudi, ali su bili dočekani od domobrana, ustaša i žandarma koji su štitili grad s te strane. Jednoj četi 3. bataljona 1. krajiške brigade pošlo je za rukom da se neopaženo ubaci u grad i da iznutra uspešno sađejstvuje s jedinicama koje su napadale na spoljna utvrđenja.²⁶ Komandir te čete ovako je opisao taj događaj:

»Prva četa 3. bataljona dobila je lično od komandanta brigade zadatak da bez borbe upadne u grad, zauzme artiljerijske položaje i time stvori zabunu kod neprijatelja i omogućiti uspešan napad drugim jedinicama...

Nastupali smo dalje ka rovovima još opreznije. Ali kada smo im prišli i kada su borci poskakali u njih, umesto neprijateljskih vojnika našli smo samo opremu (čebad), a vojska je negdje bila otišla (verovatno se radilo o isturenim položajima s kojih su se domobrani povukli na glavni položaj — prim. M. L.)... Na trećem obručju neprijatelj nas je opasno počeo tući s boka. Naši borci ni tada nisu pucali... Tako je četa stigla do četvrtog uporišta pred školom (reč je o školi časnih sestara — prim. M. L.) i likvidirala ga, a zatim je izvršila juriš na artiljerijske položaje gdje su se nalazila tri topa. Zauzeli smo topove ali je oko sto ustaša sa blindiranim kolima izvršilo protivnapad i vratilo topove. Četa je zakrčila puteve da blindirana kola ne mogu proći, a zatim prihvatila borbu... Tada su počele nastupati i druge jedinice koje su potiskivale neprijatelja, a on je bježao u grad ne znajući za četu u gradu. Tako su neprijateljski vojnici potisnuti nalijetali na našu četu, a ona ih je zarobljavala i zatvarala u podrum škole koju smo već bili zauzeli. U toj akciji četa je zarobila preko 100 neprijateljskih vojnika. Gubitaka je imala dva mrtva i pet-šest ranjenih.«²⁷

Što je noć više odmicala, napad je dobijao u žestini, jer su brigade pojačavale pritisak. Prvi bataljon 2. krajiške brigade je vršio uzastopne juriše na bunkere i robove između Senika i Zjaja, pred kojima je bio zaustavljen, dok je 2. bataljon, koji je napadao preko Peratovca, uspeo da zauzme most na Vrbasu nizvodno od Jajca i da probije odbranu na ivici grada, a jedna njegova četa je upala u grad i zapalila jednu kuću da bi dala znak dokle je stigla. Oko 2 časa već su gorele i ustaške barake u severnom delu grada. Neprijateljev štab je nastojao da savlada paniku koja se širila posle pada Čusina i prodora Krajišnika u severozapadni deo grada. Položaj neprijatelja u gradu jako se pogoršao posle gubitka Čusina, ali još uvek nije bio kritičan zahvaljujući činjenici da se parti-

²⁶ Ta četa se ubacila u grad na spoju između ustaške i domobranske jedinice u rejonu sela Katine, gde se nalazilo oko 40 žandarma i rezervista (Arhiv VII, k. 14, br. reg. 9/1—12).

²⁷ Cit. članak B. Vukše (Krajiške brigade, str. 100).

zani nisu prebacili preko Vrbasa, te je istočni deo grada ostao pošteđen od napada. Neprijateljov štab, koji u nastalom me-težu nije izgubio glavu, pokušavao je da organizuje odbranu na ivici grada, hrabreći jedinice i vojnike da istraju do jutra, kada će im stići pomoć iz pravca Donjeg Vakufa i Travnika. U tome je on samo delimično uspeo, jer su ga sprečili partizani, koji se nisu zadržali na osvojenim položajima spoljne odbrane, već su nastavili napade. Zbog toga neprijatelj nije imao vremena da duže predahne i da značajnije konsoliduje svoje već znatno dezorganizovane jedinice. Grupa naoružanih Nemaca, pripadnika nemačke narodne grupe, pokušavala je da prikupi domo-brane i ustaše da bi organizovala odbranu kod Gornje kapije. Njen vodnik je u borbama na trgu poginuo, a vođa folksdoj-čerske organizacije je izvršio samoubistvo da ne bi partizanima pao u ruke.²⁸

Uprkos snažnom otporu neprijateljevih grupa u bunke-rima, zgradama, i, naročito, tvrđavi, napad se uspešno razvijao. Delovi 2. proleterske brigade se nisu zadržali na Čusinama, već su se spustili niz padine da bi zauzeli južni deo grada. Oko 4 časa je 1. bataljon ove brigade, zajedno sa bataljonom »Pela-gić«, koji je nadirao niz Vrbas, zauzeo fabriku, a neki njegovi delovi su se prebacili preko Vrbasa da bi napali na istočni deo grada. U međuvremenu su delovi 4. bataljona pokušavali da se prebace preko mosta na Plivi da bi pomogli 1. krajiškoj bri-gadi.²⁹

Za to vreme borba se rasplamsala u severnom delu grada, gde su borci 1. i 2. krajiške brigade, pošto su savladali i posled-nji otpor u utvrđenjima spoljne odbrane, jurišima osvajali zgradu po zgradu i prodirali ka tvrđavi. Krajišnici su, žureći da još pre svanuća zauzmu grad, vršili uzastopne juriše ne ob-zirući se na pojedina neprijateljeva uporišta koja su im ostajala iza leđa. Ovako je podžupan iz Jajca, u izveštaju Ministarstvu unutrašnjih poslova, opisao ulične borbe: „Naše su snage dava-le izvanredan, otpor ... a partizani su provalili sa Katine na Vo-lujak i uz Vrbas u predgrađe Jajca te u cijelu polovinu Jajca sve do istočne kapije. Odmah su zapalili ustaške barake kod groblja i jednu štalu, a na Carevu Polju par zgrada, te kod plivskog mosta jednu kuću. Navalili su uz užasnu viku istovre-meno sa istoka i sa zapada te je došlo do borbe prsa u prsa po ulicama grada s jedne i s druge strane obiju kapija. U našim je rukama ostala samo tvrđava i onaj dio grada koji se nalazio opasan zidovima. Za cijelo to vrijeme održale isu se naše posa-

da Arhiv VII, k. 40f, br. reg. 55/8; AIRP, br. 716.

²⁹ Dnevnic Lj. Đurića, V. Đokića, M. Milovanovića; Arhiv VII, k. 147, br. reg. 35/5—2, k. 56, br. reg. 10/2—12, k. 213, br. reg. 35/7—1 i 46/7—1; Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/16—7).

de na Kraljevu grobu, na Katinu i na Kanalu. O sudbini posade na Čusinama, zatim na Prudima i u tvornici nismo znali". A tri dana kasnije izjavila su dva policijska stražara: „Partizani su pod zaštitom mraka bili prodrli čak do katoličke crkve. Osjećala se jaka pucnjava po gradu sa svih strana. Čuo se kroz viku glas jedne žene: Napred udarna četa 2. brigade!" Primjetili smo pucanje iz mitraljeza iz jedne kuće ispred same tvrđave. O tome smo odmah obavjestili ustaše, koji su tu kuću zauzeli na juriš».³⁰

U zoru je neprijatelj pokušao da protivnapadom izbaci partizane iz grada i povрати izgubljene položaje. On je u tome delimično i uspeo, zahvaljujući u prvom redu oklopnim kolima. Najjači je protivnapad izvršen u pravcu mosta kod franjevačkog manastira, jer je trebalo sprečiti partizane da ovladaju tim delom grada i pređu preko Vrbasa, u kom bi slučaju bilo onemogućeno povlačenje posade na desnu obalu. Razvile su se ogorčene ulične borbe oko franjevačkog manastira, bolnice i pravoslavne crkve. Partizani su se uporno branili iza uglova zgrada, sa krovova i sa prozora, ali su bili prinuđeni da odstupe pred jakom vatrom, naročito iza oklopnih kola. Neprijatelj je potom, uz podršku oklopnih kola, povratio i železničku stanicu i fabriku, prinudivši delove 2. proleterske brigade da napuste zauzeti deo grada i povuku se na Čusine. Posle kratkog vremena partizani su izvršili snažan protivnapad i oko 8 časova ponovo zauzeli fabriku i muslimansko groblje iznad Sokolskog doma (danas Muzej II zasedanja AVNOJ-a). U međuvremenu je i 3. bataljon uspeo da slomi otpor neprijatelja kod brane na kanalu. Tako je deo grada između Vrbasa i desne obale Plive bio oslobođen. Bataljoni 2. proleterske brigade su iz zauzetog dela grada i sa Čusina minobacačima i protivtenkovskim topom tukli neprijateljeve položaje u drugom delu grada, a naročito u tvrđavi, koja je predstavljala najjaču otpornu tačku odbrane. Borba se potom vodila kod vatrenih položaja artiljerije ispod zidina starog grada. Posluga haubica je uspela da ispali samo dve granate, pošto joj je dalje dejstvo bilo onemogućeno. Vatrom iz mitraljeza i puškomitraljeza borci 1. krajiške brigade su kontrolisali čitav prostor oko haubica sprečavajući poslugu da pride oruđima. Nešto kasnije i minobacači sa Čusina i Katine počeli su tući položaje artiljerije, nanoseći artiljercima znatne gubitke. Tako je posada bila vrlo brzo lišena podrške svoje artiljerije³¹.

Dok su 1. i 2. krajiška i 2. proleterska brigada i delovi 3. krajiškog odreda vodili ogorčene borbe u gradu, 4. crnogorska

³⁰ Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2, k. 213, br. reg. 35 7—1, 39/7—1 i 46/7—1, k. 40f, br. reg. 55/8, k. 56, br. reg. 10 2—15; AIRP, br. 716.

³¹ Isto; Navedeni dnevници.

brigada je presekla komunikacije prema Donjem Vakufu i Travniku. Još u toku noći njeni su bataljoni uspešno izvršili veći deo zadataka: 5. bataljon je bez većeg napora zauzeo Bravnicu, gde je zarobio 20 domobrana, a zatim i Cvitkovic, na desnoj obali Vrbasa, prinudivši vod ustaša da se povuče ka Jajcu; 2. bataljon je pregazio Vrbas u rejonu sela Cipića i preko Bukovice izbio na drum Jajce — Travnik, u rejon sela Stare Kuće, gde je postavio zasede; 1. bataljon je izvršio napad na železničke stanice Vinac i Doganovce i porušio prugu na više mesta, a 3. bataljon je, prešavši Vrbas, izvršio napad na selo Vinac, gde je naišao na neočekivano jak otpor milicionera i čete domobrana, koji su se žilavo branili iz kamenih zidina stare tvrđave na strmoj litici iznad sela. Borci tog bataljona su više puta jurišali, ali nisu mogli savladati to veoma jako uporište. Svoje smeće pokušaje su platili znatnim gubicima — 8 mrtvih i 13 ranjenih, dok je neprijatelj imao 4 poginula i 8 ranjenih vojnika³².

Presecanjem komunikacija u dolinama Vrbasa i Rijeke bilo je Jajce odsečeno od susednih garnizona. Doduše, na istočnoj strani, prema selima Bulićima, Sibenici, Kruščici i, dalje, prema Gostilju i Turbetu, ostao je nekontrolisan prostor, ali se tuda zbog teških zemljišnih uslova, nije mogla očekivati intervencija neprijatelja iz Travnika. Taj otvor je jedino mogao poslužiti posadi da se izvuče iz grada. Posada je i dalje pružala otpor, ali, ukoliko je vreme odmicalo, ona je sve više gubila nadu u stizanje pomoći iz Donjeg Vakufa ili Travnika. Komandant garnizona,³³ nastojeći da održi moral, oko 9 časova je sakupio veći deo ljudstva, objasnio mu situaciju i pozvao ga da se uporno bori. Svi ranjenici — kojih je bilo sve više, da bi u popodnevnom časovima dostigli broj 86 — bili su prebačeni u „Grand hotel”. Međutim, moral posade stalno je padao. Nešto posle 9 časova jedna četa, jačine oko 100 domobrana, samovoljno je napustila grad pod izgovorom da ide da traži pomoć. Ubrzo je grad napustio i jedan ustaški oficir, uputivši se sa oko 100 ustaša, preko sela Bulića i Kruščice, prema Travniku. Osipanje posade i veliki gubici, uz sve jače uverenje da pomoć neće stići, deprimirali su neprijatelja koji je ostao da se brani iz tvrđave. Pošto je još uvek držao most u svojim rukama, nepri-

³² Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 8. oktobra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 112); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10 2—15, k. 13a, br. reg. 30/1—2, k. 211, br. reg. 19/2—47, 48; Dnevnic M. Poleksića. Đ. Cagorovića i J. Mihaljevića; Ratna beležnica B. Đuričkovića.

³³ Do 12 časova neprijateljevim jedinicama u gradu komandovao je komandant domobranskog bataljona, a potom je komandu preuzeo inženjerijski pukovnik koji se zatekao u Jajcu službenim poslom (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10 2—15).

Jatelj je mogao računati da se, u nuždi, povuče preko Vrbasa, u istočni deo grada, gde nije bilo partizana, a odatle krene preko Dnolučke planine u pravcu Travnika³⁴. Da su se na desnoj obali Vrbasa, kako je prvobitnim planom bilo predviđeno, našle snage 4. crnogorske brigade, nestala bi i ta poslednja šansa neprijatelja, te bi on bio prinuđen da se bori u okruženju, bez izgleda da se spase³⁵.

Iako već ozbiljno pokolebana, posada je nastavljala otpor. Borba se s nesmanjenom žestinom vodila uglavnom na ivici grada, a mestimično i u njegovoj unutrašnjosti. Partizanske jedinice su pojačavale pritisak nastojeći da ne dozvole neprijatelju da predahne. Stanje kod domobrana i ustaša je postajalo sve teže, a moral je sve više i sve brže padao. Uporni juriši partizana su nagoveštavali njihovu rešenost da po svaku cenu zauzmu Jajce, i bilo je sasvim sigurno da će oni po padu mraka još većom silinom obnoviti napade. Neprijatelj je posebno bio zabrinut što očekivana pomoć iz Donjeg Vakufa i Travnika nije stizala i bilo je malo nade da će stići pre sutrašnjeg dana, kada će već biti kasno, jer su postojali vrlo slabi izgledi da će posada izdržati i sledeću noć. Od dejstva aviona koji su nadletali grad nije bilo nikakve koristi jer su oni bombardovali selo Čusine u kome tada nije bilo partizana. Avijatičari su, očigledno, izvršavali zadatak koji su dobili još prethodnog dana. Saznanje da su prepušteni sebi, sa vrlo slabim izgledima da će se održati, uticalo je na moral branilaca. Kada su, nešto posle 12 časova, partizanski minobacači i topovi počeli jače tući tvrđavu i centar grada, kod neprijatelja je nastala panika. »U tvrđavi je izginulo jako mnogo naše vojske« — naveo je u svom izveštaju podžupan — »a tukli su je tako da se iz tvrđave čak nijesu mogli iznositi mrtvi i ranjeni. Zatim su počeli tući centar grada, tj. onaj dio koji se je nalazio u našim rukama. Njihovo gađanje bilo je upravo precizno. Gađali su i pogodili županiju, Grand hotel, ravnateljstvo redarstva, osnovnu školu u kojoj je bila vojska, zatim sve istaknute zgrade . . . tako da je u gradu zavladao u potpunom smislu riječi panika. Svako daljnje preuređenje vojnih je-

34 Arhiv VII, k. 40f, br. reg. 55/8.

35 Sećajući se borbe za Jajce, komandant Operativnog štaba izjavio je sledeće: »Druga grupa umakla je iz grada kroz prolaz kojeg smo namerno ostavili da bi smanjili žestinu neprijateljskog otpora u gradu«. Po njegovoj tvrdnji, neprijatelj je, na desnoj obali Vrbasa, trebalo da u zasedi sačeka bataljon 4. crnogorske brigade (»Za domovinu«, 24. juli 1954; Dedijer, Dnevnik, I, str. 274).

Komandant 5. bataljona 4. crnogorske brigade je nameravao da jednu četu uputi u napad na istočni deo grada, ali je oko 12 časova dobio naređenje od Štaba brigade da sa bataljonom odmah krene u pravcu Vinca, u koji su pristigla pojačanja iz Donjeg Vakufa (Dnevnik M. Polksića).

dinica i njihov raspored bilo je onemogućeno, jer je parčad mina vrcala na sve strane. Daljnja borba bila je uglavnom prepuštena inicijativi pojedinaca. Veze sa preostalim položajima bile su potrgane a, što je najgore, izgubili smo vezu sa topovima».³⁶

Mada je posada nastavljala da pruža otpor, već su se mogli uočiti znaci da ona to čini u očajanju i da će ubrzo nastati rasulo. Pojedine, veće i manje, grupe vojnika i građana, među kojima i 48 pripadnika nemačke narodne grupe, pod zaštitom vatre sa Kraljevog groba, uzvišenja na desnoj obali Vrbasa, napuštale su grad bežeći preko mosta na desnu obalu Vrbasa da bi tražile spas u povlačenju ka Turbetu. Neke grupe su se probijale i na sever, u pravcu Kotor-Varoši.³⁷ Oko 15,45 časova grad su, u oklopnim kolima, napustili i ustaški funkcioneri, a za njima su, preko mosta, nagnuli i demoralisani delovi ustaškog i domobranskog bataljona. Na mostu, koji su partizani držali pod neprekidnom vatrom iz mitraljeza i puškomitraljeza, poginuo je veliki broj neprijateljevih vojnika. Ocenivši da je kod branilaca nastala kriza, 1. i 2. krajiška brigada su pojačale pritisak da bi zauzele preostali deo grada. Njihovi bataljoni su prodirali kroz ulice i zauzeli veći deo objekata iz kojih su ustaše i domobrani pružali otpor. Čete Udarnog bataljona su prodrle u grad pored Medved-kule i katakombi i zauzele žandarmerijsku stanicu. U ruke partizana pala su i jedna oklopna kola, koja su bila odmah upotrebljena u borbi. Međutim, njima nije pošlo za rukom da zauzmu most. Tako se veći deo neprijateljeve posade prebacio pod zaštitom oklopnih kola i delova koji su se nalazili u zaštitnici. Ipak je znatan deo posade pao u ruke partizana, a samo 1. krajiška brigada zarobila je 134 neprijateljeva vojnika. Oko 17 časova, kada je prestao i poslednji otpor u gradu, Jajce je, bilo oslobođeno.³⁸

Za napad na Jajce brzo se saznalo u susednim garnizonima — Donjem Vakufu, Travniku i Banjoj Luci, ali nije ništa značajnije učinjeno da se njegovoj posadi pruži pomoć. U Banjoj Luci nisu ni pomišljali da se, posle više uzastopnih neuspeha

36 Zapisnik sa saslušanja policijskih službenika iz Jajca od 28. septembra u Zapovjedništvu redarstvene straže u Banjoj Luci (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 39/7—1); k. 40f. br. reg. 55 8; k. 213, br. reg. 35/7—1 i 46/7—1, k. 13a, br. reg. 25/1—10, 24.

37 O tome su pomenuti policijski službenici izjavili sledeće: »Sa nama je bio Milan Božić, adutant Drenovića, koji nas je trebao provesti kroz četnički sektor. Iz grada su bježali i ustaše i posljednji ostaci domobrana. I mi smo napustili grad u društvu četnika Božića i još nekih građana. On nas je sproveo do Kotor-Varoši«.

38 Arhiv VII, k. 213, br. reg. 35/7—1, 39/7—1, 44/7—1; k. 56, br. reg. 10 2—15; k. 147, br. reg. 28/3—1, 53/3—3; k. 13a, br. reg. 25/1—17, 24, 26/1—31, 34, 27/1—2, 4, 30/1—14; k. 787, br. reg. 17/1—2; mikroteka VII, film London 23, snimci 313885—7.

na Manjači, ponovo angažuju u nekom novom pothvatu koji nije obećavao ništa drugo sem uplitanja u teške i iscrpljujuće borbe čiji se ishod nije mogao nazreti. A sem toga, Jajce je ulazilo u operacijsko područje 3. domobranskog korpusa, te se Banjalučki zdrug nije smatrao odgovornim za njegovu bezbednost. Posada u Donjem Vakufu je, pak, bila isuviše slaba da bi se smela upustiti u neke riskantne akcije niz dolinu Vrbasa, u kojima bi pretrpela velike gubitke. Plašeći se i sama za svoju sudbinu, jer je smatrala da će se partizani, koji su se u velikom broju nalazili na komunikaciji, uputiti na Donji Vakuf, ona je preduzimala mere da još više učvrsti svoju odbranu. Da bi otkrio nastupanje partizana i ustanovio da li se oni kreću ka Donjem Vakufu, njen komandant je istoga dana uputio jače patrole u pravcu Babinog Sela. Ni iz Travnika i Turbeta nije ovoga dana bila upućena pomoć Jajcu. Opasnost od partizanskih snaga koje su se poslednjih dana pojavile južno od Travnika još nije bila prošla. Stab puka je stoga bio prinuđen da jedinice travničkog garnizona drži u pripravnosti, da bi se mogle odupreti eventualnom napadu 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade. Istog dana kada je posada Jajca bila napadnuta, on je morao da iz Travnika uputi izvesne snage prema Rastovu i Sebešiću, gde su se pojavili delovi 5. crnogorske brigade. »Tražena pomoć nije se iz Travnika mogla poslati« (u Jajce — prim. M. L.) — stoji u bojnoj relaciji 9. puka — »jer je i sam Travnik bio ugrožen sa južne strane, i njegova posada, kao i ostale posade prema Jajcu su malobrojne pa nijesu dovoljne ni za osiguranje željezničke pruge Lašva — Travnik — Donji Vakuf — Jajce«. Komandant puka je procenio da se opasnost za Travnik sad povećala, jer je strahovao da će partizani koji su napadali Jajce i Vinac preći preko Vrbasa i krenuti ka Turbetu i Travniku. Da bi pratio njihovo kretanje, kako bi isključio mogućnost da bude iznenađen, on je naredio svojim potčinjenim jedinicama u Dobretićima, Poniru i Gostilju da upute izviđačke delove u pravcu Jajca i kontrolišu prelaze između Dnolučke i Gole planine, kuda su se partizani mogli pojaviti i sa severozapadne strane ugroziti Turbe i Travnik.³⁹

Posle oslobođenja Jajca težište borbi se prenelo u dolinu Vrbasa. Pošto nije uspela da prethodnog dana zauzme Vinac, 4. crnogorska brigada je 26. septembra nastavila napade na to uporište. Posada, čiji je moral bio znatno opao, strahujući da će biti odsečena od Donjeg Vakufa, odlučila je da još u toku dana napusti selo i železničku stanicu. Međutim, 1. bataljon 4. crnogorske brigade, koji je već izbio na komunikaciju između Vinca i Doganovaca, ugrozio je njeno povlačenje. Oko 13 časova nepri-

3» Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10'2—15.

jatelj je obustavio otpor. Domobrani su ipak uspjeli da pobjegnu, ali su se milicioneri, gotovo svi, predali. U Vincu je zarobljeno oko 90 neprijateljevih vojnika, od kojih je osam, nakon suđenja, streljano zbog zločinačkih dela; a zaplenjeno je oko 100 pušaka, 9 sanduka puščane municije i 10 sanduka minobacačkih mina. Stab brigade je odlučio da nastavi dejstva u pravcu Donjeg Vakufa, te je odmah 1. 5. i 2. bataljon i bataljon »Pelagić« uputio prema Doganovcima i Starom Selu, gde se, u međuvremenu, prikupilo oko 300 demoralisanih vojnika, koji su izbegli iz Jajca. Nešto kasnije u Doganovce su iz Donjeg Vakufa stigli četa nemačkih vojnika i vod domobrana, koji su bili upućeni u pomoć posadi Vinca. Međutim, pošto su saznali da su partizani zauzeli to mesto, a kako su izbegli ostaci posade iz Jajca produžili u pravcu Donjeg Vakufa, Nemci nisu krenuli ka Vincu, a nisu se usudili ni da ostanu u Doganovcima. Po padu mraka oni su se ukricali u oklopni voz koji se tu nalazio i napustili železničku stanicu, u poslednjem trenutku umakavši pred delovima 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog odreda koji, zbog nedostatka protivtenkovskih oruđa, nisu bili u stanju da se uspešno bore sa oklopnim vozom.⁴⁰ Milicioneri su se bez otpora predali, dok su ce domobrani povukli u selo Sandžak.

U borbama za oslobođenje Jajca partizanske brigade su još jednom pokazale da su sposobne da savladaju i takve garnizone koji su, po čvrstini odbrane, jakim utvrđenjima i brojnosti posade, izgledali nesavladivi. Punih osamnaest časova borba je vođena s nesmanjenom žestinom. U njoj je došla do punog izražaja hrabrost boraca i rukovodilaca, koji su juriš'ma i bombama osvajali rovove i bunkere i vodili uporne ulične borbe⁴¹. I neprijatelj je pokazao veliku žilavost u odbrani, o čemu svedoče upornost s kojom se branio iz kuća i tvrđave i česti protivnapadi koje je u zoru i pre podne izvodio.⁴² O žestini borbe govore i podaci o velikim gubicima koje je on pretr-

« Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 147, br. reg. 35/5—2, 36/3—5, k. 13a, br. reg. 27/1—2, k. 44e, br. reg. 7/1; Zbornik, tom IV, knj. 7. dok. br. 69 i 112; Dnevnik M. Poleksića i J. Mihaljevića; Ratna beležnica B. Đuričkovića.

⁴¹ Ustaški funkcioner iz Jajca, u svom izveštaju o borbama u gradu, kaže, između ostalog, i sledeće: »Bez svake sumnje partizani imaju dobre oficire, taktička znanja, iskustvo, a mora se priznati i junaštvo« (Arhiv VII, k. 40g, br. reg. 48/2).

⁴² Podžupan iz Jajca, koji je za sve vreme borbi bio u gradu, pisao je ministru unutrašnjih poslova da za pad Jajca krivicu ne snosi posada. »Ističem ponovo da se posada očajno branila, a za dokaz tome jest činjenica i najbolje svjedočanstvo tako veliki broj mrtvih i ranjenih ustaša i domobrana, te časnika jednih i drugih, kao i trajanje borbe punih 18 i pol sati bez i najmanjeg prekida...« (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 35/7—1).

peo. Prema izveštaju komandanta domobranskog 9. pešadijskog puka, izbačen je iz stroja 441 neprijateljev vojnik, među kojima 165 ustaša i 276 domobrana.⁴³ I partizanske jedinice su imale znatne gubitke: 1. i 2. krajiška brigada po 33 izbačena iz stroja, 2. proleTERSka brigada samo tri mrtva, 4. crnogorska brigada 8 poginulih i 15 ranjenih, a bataljon »Pelagić« jednog ranjenog i dva poginula, među kojima i zamenika političkog komesara bataljona.⁴⁴

U toku borbi za Jajce došlo je do izražaja dobro organizovano sadejstvo jedinica. Štabovi su bili u toku situacije, neprekidno pratili razvoj događaja kako kod svojih jedinica tako i kod suseda i nesebično pružali pomoć jedni drugima. Naročito je bio usklađen rad 1. i 2. krajiške brigade, čiji su bataljoni tesno sarađivali u uličnim borbama u severnom delu grada. I 2. proleTERSka brigada je pružila značajnu pomoć krajiškim brigadama: sa osvojenih položaja na Čusinama ona je minobacačkom vatrom tukla neprijateljeva uporišta u tvrđavi i na Volujaku, na koja su napadali borci 1. krajiške brigade.

U ovim borbama, kakav je, uostalom, bio slučaj i u svim dotadašnjim napadima na naseljena mesta, glavni teret su nosili pešaci; jurišajući na rovove, bunkere i utvrđene zgrade, oni su, bombama i vatrom iz pušaka i automatskog oružja krčili sebi put i prodirali u grad. Ali su ovoga puta značajnu ulogu odigrali i minobacači i topovi, koji su svojom preciznom vatrom naneli neprijatelju znatne gubitke i stvorili pometnju u njegovim redovima.⁴⁵

« Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 213, br. reg. 35/7—1, k. 172a, br. reg. 35/7—1, k. 14, br. reg. 1/1—10, k. 13a, br. reg. 30/1—30.

Izgleda da su gubici neprijatelja, sudeći po naknadnim, svakako tačnijim, podacima, bili manji. Prema tim podacima, 17. ustaški bataljon je imao 74 poginula, među kojima tri oficira, i 58 ranjenih; 2. bataljon 9. puka 14 poginulih, 15 ranjenih i 81 nestalog, među kojima tri oficira; 19. četa 9. puka 9 poginulih, 11 ranjenih i 46 nestalih; žandarmerijska četa 6 poginulih, 5 ranjenih i 19 nestalih; folksdojčeri dva poginula i dva ranjena i milicioneri takođe dva poginula (Bojna relacija 9. puka, Arhiv VII, k. 56, br. reg. 11/2—36, 33, 17; Izveštaj ustaškog stožera iz Jajca Glavnom stanu poglavnika od 19. oktobra, Arhiv VII, k. 65, br. reg. 21/6—1; mikroteka VII, film London 23, snimci 313885—7).

« Arhiv VII, k. 787, br. reg. 17/1—2, k. 147, br. reg. 35/5—2; AIRP, br. 716; Dnevници Lj. Đurića, M. Milovanovića, V. Đokića, M. Poleksića i J. Mihaljevića.

⁴⁵ U dnevniku komandanta 2. proleTERSke brigade zabeležen je podatak da je samo od jedne mine poginulo 14 neprijateljevih vojnika oko reflektora i haubica. U gotovo svim neprijateljevim izveštajima o padu Jajca govori se o preciznoj vatri partizanskih topova i minobacača, koja je izazvala paniku. Jedan Nemač, pripadnik »Dojče manšaft«, koji je zajedno sa ostalim pripadnicima nemačke narodne grupe učestvovao u borbama u Jajcu, izjavio je svojim pretpostavljenima sledeće: »Prva

U zauzetom gradu partizanima je pao u ruke bogat plen u oružju: dve haubice 100 mm, tri topa, pet minobacača, šest mitraljeza, jedna oklopna kola, jedanaest motornih vozila, pet lokomotiva, veći broj pušaka i puškomitraljeza, veće količine municije i druga ratna oprema. Zaplenjeno je i dosta namirnica, posebno — velike količine soli (15 vagona), u čemu su i jedinice i narod na oslobođenoj teritoriji oskudevali. Zaplenjeno oružje, ratnu opremu i namirnice partizani su evakuisali iz grada na oslobođenu teritoriju Janja.⁴⁶

Po ulasku u grad partizani su razvili vrlo živu političku aktivnost. Održano je više zborova građana, posebno žena, radnika i omladine; organizovano je i nekoliko kulturnih priredbi, u kojima su učestvovali i glumci koji su nedavno prebegli iz Zagreba i osnovali Pozorište narodnog oslobođenja. Dvadeset osmog septembra uveče u Jajce je stigao vrhovni komandant s nekoliko članova Vrhovnog štaba i komandantom Glavnog štaba Hrvatske, a sledećeg dana održana je smotra 1. krajiške brigade kojom prilikom je Tito održao govor.⁴⁷

Stanovnici Jajca većinom su radosno primili partizane, i znatan broj njih je stupio u partizanske jedinice. Vest o oslobođenju Jajca brzo je doprla u svaki kutak oslobođene teritorije, a stigla je i u gradove i sela koji su se još nalazili u rukama okupatora i njegovih slugu i naišla na veliki odjek kod naroda. Operativni štab za Bosansku krajinu je 28. septembra izdao sledeće saopštenje o oslobođenju Jajca:

»... Jajce je oslobođeno. Pod silovitim naletom bratski sjedinjenih partizana Krajine, Srbije i Crne Gore većinom su uništene i zarobljene neprijateljske snage a manji dio je uspio da kukavički pobjegne...

Oslobođenje grada Jajca veliko je djelo oružanog bratstva Krajišnika, Srbijanaca i Crnogoraca. U ovoj borbi istakle su se i pokazale velika junaštva čete i bataljoni I i II krajiške brigade i II proleterске srbijanske brigade. Naročito su se istakli svojim junaštvom 1. i 2. bataljon (grmečki) II krajiške brigade, 1. bataljon i krajiške brigade i čitava II proleterска srbijanska brigada.

Operativni štab NOP i DV za Bosansku krajinu pohvaljuje drugu Đurina Predojevića, zamjenika komandanta II krajiške bri-

partizanska granata pogodi u kuću jednog folksdojčera a druga pade u glavni logor hrvatskih domobrana... Partizani su gađali uglavnom sa bacačima i bilo je odmah 30 poginulih domobrana i ustaša« (Arhiv VII, k. 40f, br. reg. 55/8).

⁴⁶ Saopštenje Operativnog štaba za Bosansku krajinu od 28. septembra (Zbornik, tom IV. knj. 7, dok. br. 77); Pismo komandanta Operativnog štaba drugovima Đ. Pucaru i O. Karabegoviću (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 75); Arhiv VII, k. 65, br. reg. 26/6—1, k. 147, br. reg. 53/3—1; k. 213, br. reg. 35/7—1, 44/7—1; Izveštaj nemačkog konzulata u Sarajevu poslanstvu u Zagrebu od 19. oktobra (mikroteka VII, film London 19, snimci 311284—6).

⁴⁷ Isto; Dnevnik Lj. Đurića.

gade, i druga Ranka Šipku, komandanta 1. bataljona II krajiške brigade, zbog hrabrosti i požrtvovanja koje su pokazali u ovim operacijama.

Poslije oslobođenja Glamoča, Ključa, Livna, Mrkonjić-Grada i drugih gradova i naselja, oslobođenje Jajca znači veliku pobjedu oslobodilačkog partizanskog oružja. Uništeno je još jedno jako ustaško uporište u Krajini, stvoreni su još povoljniji vojnički i politički uslovi za nove bitke i nove pobjede. Poslije velike izvojevane bitke nad njemačkim razbojnicima i udruženim četničkim i ustaškim plaćenicima u području Manjače i oko Banje Luke, oslobođenje Jajca još je jedan težak udarac četničkim bandama i njihovoj politici služenja okupatoru..⁴⁸

3. — *Prenošenje dejstava ka Donjem Vakufu i Travniku i mere neprijatelja da zaustavi nastupanje partizana*

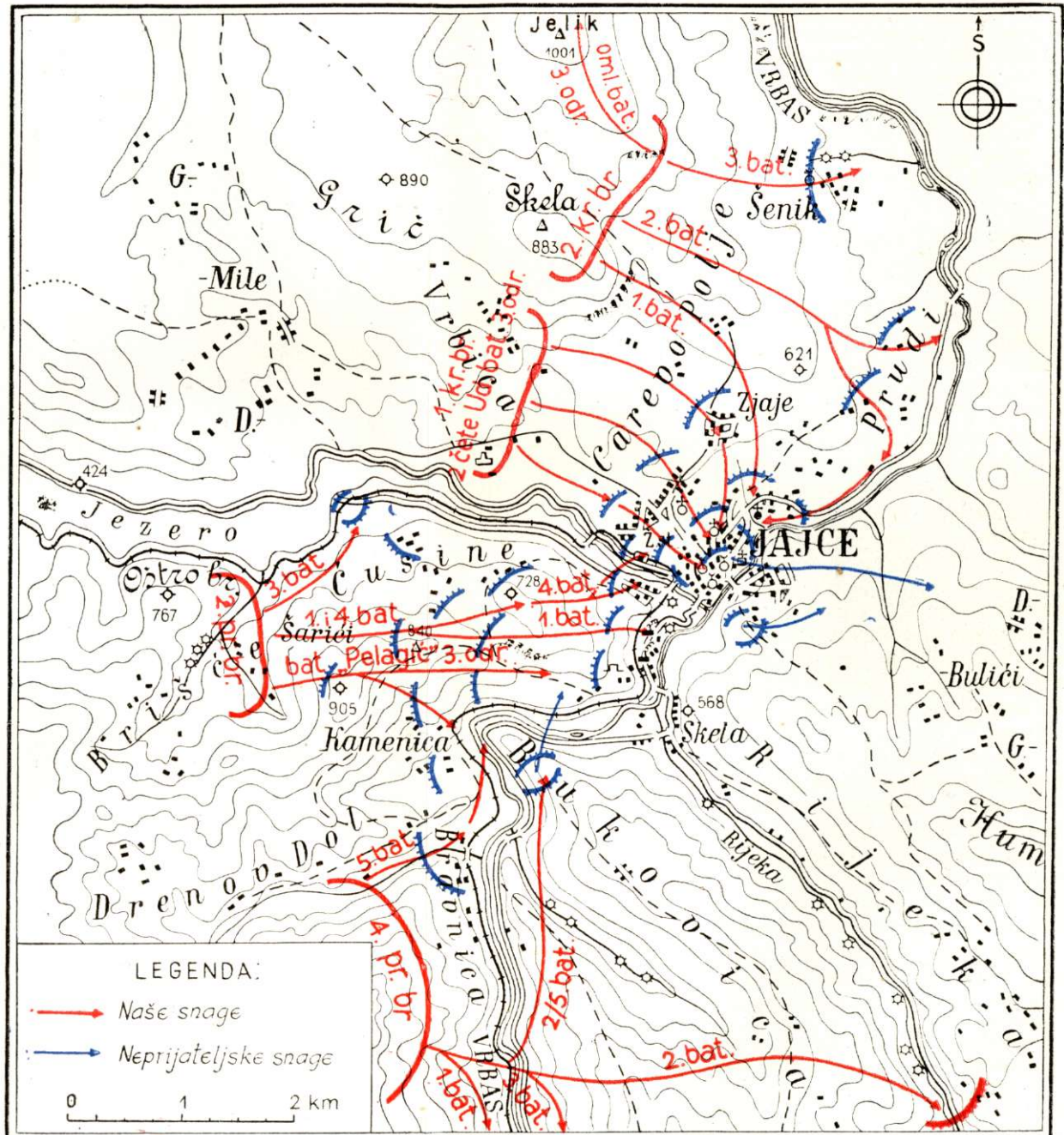
Neprijateljevi štabovi u Travniku i Donjem Vakufu brzo su saznali za pad Jajca. Izbeglice koje su u toku noći stizale u Turbe i Travnik donele su vesti da su partizani ušli u Jajce i da se prebacuju preko Vrbasa da bi, po svoj prilici, krenuli ka Travniku. U svim obližnjim garnizonima, u Travniku, Turbetu, Donjem Vakufu i Bugojnu, naređena je puna pripravnost, a preduzete su užurbane mere na utvrđivanju odbrambenih položaja. Trebalo je po svaku cenu zaustaviti nadiranje partizanskih brigada, odbraniti Donji Vakuf, Turbe i Travnik i ne dozvoliti partizanima da poruše komunikaciju Turbe — Komar — Donji Vakuf. Snage kojima se u tom rejonu raspolagalo nisu bile dovoljne da bi se mogle duže odupreti napadu tako brojnih partizanskih jedinica. Pa ipak, trebalo je sve učiniti da se partizani zaustave, bar za nekoliko dana, dok ne pristignu jači delovi nemačke 718. divizije koji bi radikalnije raščistili situaciju i odbacili partizane iz doline Vrbasa. Pored delova 9. pešadijskog puka trebalo je angažovati i žandarmerijske jedinice i milicijske grupe.⁴⁹

Već sledećeg dana, 26. septembra, preduzete su mere da se prema partizanima isture jači delovi koji će im pružati otpor, zadržavati ih i usporavati njihovo nastupanje da bi se dobilo u vremenu. Međutim, bilo je kasno da se nešto ozbiljnije učini. Pošto je Vinac pao u ruke partizana, i sve ostale neprijateljeve posade povukle su se iz doline Vrbasa, napustivši železničku prugu i stanice. Iz Doganovaca se deo posade povukao u selo Sandžak, a iz Babinog Sela posada se povukla u Orahovljane, da bi na toj liniji organizovali otpor i štitili komunikaciju Donji Vakuf — Oborci. Grupa milicionera iz sela Gostilja, Vitovlja i Dobretića, zajedno sa žandarmima iz žandarmerijske stanice u

« Zbornik, tom IV, knj 7, dok. br. 72.

a» Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 26/1—34, 40.

OSLOBOĐENJE JAJCA
(25. IX 1942)

Skica 23

Vrhovni komandant Tito i Ivo Lola Ribar u oslobođenom Jajcu 29. septembra 1942. sa grupom rukovodilaca iz Bosanske krajine i Hrvatske (Kostom Nadom, Vladom Popovićem, Ivom Rukavinom i Ivanom Krajačićem).

Poniru (ukupno oko 150 naoružanih ljudi), prešla je preko Gole planine i izbila u sela Bistricu, Doribabu i Lendiće, 6—8 km. severoistočno od Jajca, gde je stupila u borbeni dodir sa delovima 2. krajiške brigade.⁵⁰

Dok se neprijatelj užurbano spremao da zaustavi dalje nadržanje partizana preko Vrbasa, Operativni štab je žurio da iskoristi uspeh postignut zauzimanjem Jajca i da, u duhu direktive Vrhovnog štaba, prenese dejstva ka Donjem Vakufu i Bugojnu i u srednju Bosnu.⁵¹ Odmah po oslobođenju Jajca on je stigao u grad i uveče sazvaio štabove brigada da bi razmotrio dalje zadatke. Odlučeno je da sve jedinice, izuzev 1. krajišku brigadu koja treba da ostane u gradu kao pasada, predu na desnu obalu Vrbasa i nastave gonjenje razbijenih neprijateljevih snaga. Druga proleTERSka brigada je dobila zadatak da se prebaci u sela Podmilačje, Divičane i Lupnicu da bi rasterala ustašku miliciju i, dejstvom prema Skender-Vakufu, izazvala, pometnju u jedinicama četničkog odreda »Obilić«, kojim je komandovao Tešanović, i tako stvorila uslove za prodor u srednju Bosnu preko reke Vrbanje, do kojeg je trebalo da dođe kasnije, kada se prikupe jače snage. Drugoj krajiškoj brigadi je naredeno da se uputi ka Turbetu, a 4. crnogorskoj brigadi i delovima 3. krajiškog odreda (bataljon »Pelagić« i Udarni bataljon) da nastupaju prema Donjem Vakufu, Oborcima i Komaru.⁵²

U duhu dobijenih naređenja, sve su jedinice još iste noći i sledećeg jutra krenule u određenim pravcima. Druga proleTERSka brigada je prešla preko Vrbasa i izbila u sela Divičane, Lupnicu i Podmilačje, ne naišavši ni na kakav otpor. Bataljon! 2. krajiške brigade su takođe prešli na desnu obalu Vrbasa i uputili se prema Turbetu. Bataljon »Pelagić« se zadržao u Bravnici gde je, zajedno sa stanovništvom, rušio prugu, a njegova 3. četa je zauzela Bukovicu i izbila na drum koji vodi ka Turbetu.⁵³

Četvrta crnogorska brigada je produžila nastupanje uz dolinu Vrbasa: 1. bataljon je izbio u selo Đihaniće, oko 8 km od Donjeg Vakufa, a 2. bataljon je ušao u Staro Selo, iz kojeg su milicioneri, njih oko 50, pobjegli. Krajem dana je 4. crnogorska

so isto.

si Komandant Operativnog štaba je 29. septembra pisao sekretaru Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu Đ. Pucaru i političkom komesaru Operativnog štaba O. Karabegoviću: »Pisali smo vam već da poslije uspele akcije na Jajce naše snage, kao i snage proleTERSkih brigada, dobile su zadatak od Vrhovnog štaba da likvidiraju Donji Vakuf — Bugojno i dalje...« (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 75).

⁵² Dnevnici V. Đokića i Lj. Đurića; Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 26. septembra u 22 časa (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 69).

⁵³ Isto; Arhiv VII, k. 147, br. reg. 35/5—2.

brigada zajedno sa dva bataljona 3. krajiškog odreda, izbila do Babinog Sela i, koristeći se i mesnim stanovništvom, počela da ruši drum i železničku prugu.⁵⁴

Neprijateljevi štabovi u Travniku i Donjem Vakufu sa uznemirenjem su pratili kretanje partizana. Štabovi 718. divizije i 3. domobranskog korpusa užurbano su se pripremali za jednu operaciju širih razmera, u kojoj bi učestvovala znatne nemačke i domobranske snage, s ciljem da povrate Jajce i partizane odbace iz doline Vrbasa. Međutim, dok se ne prikupe potrebne snage, trebalo je zadržavati partizane i onemogućiti ih da zauzmu Donji Vakuf, Komar i Turbe, jer je upravo s te linije trebalo preći u protivnapad. U toku 27, 28. i 29. septembra kroz Travnik je, u pravcu Turbeta i Donjeg Vakufa, prošlo nekoliko kompozicija nemačke i domobranske vojske. Mada se pripremao za napad, neprijatelj je užurbano nastavljao utvrđivanje položaja oko Travnika i Donjeg Vakufa, jer nije potcenjivao opasnost od daljeg nadiranja partizana. Jedna četa, formirana od ostataka 1. bataljona 9. pešadijskog puka, koji su izbegli iz Mrkonjić-Grada, upućena je prema Rastovu da bi Travnik obezbedila s južne strane.⁵⁵

Sledeći dani su doneli nove vesti o daljem napredovanju partizana. Bataljoni 2. krajiške brigade su 28. septembra rastezali domobranske i milicionerske grupe sa Dnolučke i Gole planine. Neprijatelj se povukao prema Poniru, gde se nalazila posada od 30 domobrana, 30 milicionera i 5 žandarma,⁵⁶ da bi tu organizovao otpor i zaustavio nastupanje partizana prema Turbetu. U toku dana do Ponira je stigla jedna nemačka četa, ali se odmah povukla u Turbe, ocenivši da je necelishodno zadržavati se u tom rejonu kad partizani nadiru u širokom frontu preteći da izbiju u njenu pozadinu. Još istog dana delovi 2. krajiške brigade su zauzeli Ponir, ubivši 12 i zarobivši tri domobrana, a sledećeg dana i Gostilj, odbacivši domobrane i žandarme na Smet, važan prevoj iznad izvora reke Lašve. Ne zadržavajući se u Gostilju, 2. krajiška brigada je iste noći napala na Smet i uspela da ga zauzme. Njeni delovi koji su nastupali preko planine Radalje napali su iste noći na železničku stanicu Komar ali su se nakon šestočasovne borbe morali povući zbog pristizanja iz Travnika jedne jače kolone neprijatelja. Svestan značaja izgubljenih položaja na Smetu i posledica koje bi mogle iz toga proizaći, neprijateljev štab je 30. septembra uputio jednu nemačku i jednu domobransku četu sa zadatkom

Arhiv VII, k. 44e, br. reg. 7/1; k. 147, br. reg. 36/3—5; Dnevnici M. Poleksića i J. Mihaljevića; Ratna beležnica B. Đuričkovića.

⁵⁵ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 27/1—23, 27, 28/1—30.

⁵⁶ Arhiv VII, k. 146, br. reg. 39/5, k. 147, br. reg. 25/3—4.

da odbace partizane sa tog prevoja. Međutim, ne uspevši u napadu, ove jedinice morale su se povući na Karaulu, iznad samog Turbeta, da bi se tu sredile i pripremile za novi napad. Zbog prodora partizana u ovaj, od ustaničkih borbi dotad pošteđeni kraj, iz obližnjih sela oko reke Ugra razbežali su se milicioneri, odstupivši ka Travniku. Tako je i neprijateljeva posada (7 žandarma i 42 milicionera) napustila selo Koričane, povukavši se u rejon Kraljičine vode na planini Vlašiću⁵⁷.

I na pravcu nastupanja 4. crnogorske brigade neprijatelj je bio prinuđen da se povlači sve do Donjeg Vakufa i do komunikacije koja preko Oboraka i Komara vodi za Turbe. Još 28. septembra istureni neprijateljevi delovi odstupili su iz sela Sandžaka i Orahovljana, a dva dana kasnije partizani su, na više mesta, porušili železničku prugu između stanica Goleša i Komara i pokidali telefonsko-telegrafske linije. U situaciji kad je pripremao protivnapad, neprijatelj nije smeo dozvoliti da ova vrlo važna komunikacija bude van upotrebe, te je brzo intervenisao da odbaci partizane i otkloni kvarove na pruzi. To mu je još istog dana pošio za rukom, tako da je mogao nastaviti prebacivanje svojih trupa iz Travnika u Donji Vakuf. Istovremeno su u to mesto upućene i neke jedinice iz Bugojna, pošto se pritisak partizana u tom rejonu nije naročito osećao. Tako su 29. septembra u Donji Vakuf stigli 1. bataljon domobranskog 15. pešadijskog puka, 3. bataljon 5. pešadijskog puka i 1. četa 20. ustaškog bataljona.⁵⁸

Poslednjih dana septembra došlo je do vrlo burnih događaja u rejonu Donjeg Vakufa, Turbeta i Travnika. Posle oslobođenja Jajca partizanske su se jedinice nezadrživo kretale ka komunikaciji Donji Vakuf — Travnik i već su mestimično izbile na nju, ozbiljno ugrozivši sva mesta, čak i Travnik. Delovi koji su nastupali uz dolinu Vrbasa intenzivno su rušili železničku prugu i objekte na njoj. Do kraja meseca oni su, zajedno sa seljacima iz obližnjih sela, porušili 19.100 metara pruge, sve mostove, 23 propusta i popalili železničke stanice u Vincu i Babinom Selu.⁵⁹ U Donji Vakuf su neprestano pristizale nemačke i ustaško-domobranske jedinice. Od njih je trebalo obrazovati jaku borbenu grupu koja bi mogla zaustaviti nadi-

Izveštaj Štaba 2. krajiške brigade komandantu Operativnog štaba od 29. i 30. septembra (AIRP, br. 806 i 716); Arhiv VII, k. 146, br. reg. 53/5—1, 2. 3, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 29/1—27, 30/1—2, k. 14, br. reg. 1/1—35, 7/1—24, k. 52, br. reg. 23/2—3, k. 147, br. reg. 36/3—5, se Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 30/1—5, k. 54, br. reg. 19/1—6; Ratna beležnica B. Đuričkovića.

⁵⁹ Isto, k. 211, br. reg. 31/2—1.

Rušenja su bila tako obimna da će kasnije, kad bude ovladao tom komunikacijom, neprijatelju biti potrebno 28 dana da otkloni kvarove i da železničku prugu osposobi za saobraćaj.

iranje partizana i preći u protivnapad da bi povratila Jajce. Dolazak nemačkih snaga unekoliko je stišao uzbuđenje koje je bilo zavladao u ugroženim garnizonima u dolini Vrbasa i Lašve. Ali strah od partizana nije prestao. U Travniku i Donjem Vakufu je proglašeno opsadno stanje.⁶⁰ Atmosferu koja je tih dana vladala u tim mestima najbolje ilustruje pismo jednog ustaškog višeg funkcionera upućeno ministru unutrašnjih poslova dr Artukoviću u kome se, između ostalog, kaže:

»Partizani se od sinoć pojavljuju iznad Turbeta u kretanju prema Zenici i Travniku, koje možda čeka ista sudbina... Svi pod oružje do 55 godina jer nas crni dani u zimi čekaju!... Posjetite, molim, Poglavnika i rastumačite mu očajnu situaciju Bosne.«⁶¹

Poglavnika, međutim, nije trebalo podsećati na očajnu situaciju njegove ustaške države. On se upravo tih dana pripremao da poseti Hitlerov Glavni stan u Vinici, gde će voditi razgovore o teškoj situaciji u Jugoslaviji nakon velikih pobjeda ustaničkih snaga i o potrebi da se preduzmu opsežne vojne operacije protiv njih.

4. — *Dejstva na ostalim sektorivna u toku septembra*

Time što je prema Mrkonjić-Gradu, Banjoj Luci i Jajcu uputio 1. krajišku, 2. proletersku i 3. sandžačku brigadu, a nešto kasnije i 4. crnogorsku brigadu, kojima će se priključiti 2. i 3. krajiška brigada i delovi 3. i 6. krajiškog odreda, Vrhovni štab je glavna dejstva usmerio ka dolinama Save i Vrbasa. On je tako brojne jedinice mogao angažovati na tom pravcu, bez bojazni da će ozbiljnije oslabiti odbranu slobodne teritorije, zahvaljujući činjenici što su već znatno narasle partizanske snage bile u stanju da zatvore sve pravce kojima bi neprijatelj mogao ugroziti oslobođenu teritoriju. Pored 1. proleterske, 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade, on je za tu svrhu raspola-gao još 1. dalmatinskom⁶² i 4. krajiškom brigadom⁶³ i izvesnim brojem meštanskih bataljona (dalmatinskih i krajiških). Te je-

eo Isto, k. 13a, br. reg. 28/1—30, 29/1—21, 30/1—30.

⁶¹ Isto, k. 211, br. reg. 31/2—1.

⁶² Prva dalmatinska narodnooslobodilačka udarna brigada formirana je 6. septembra 1942. godine u selu Dobrom, kod Livna, od 1. dalmatinskog udarnog bataljona Srednodalmatinskog odreda, 2. bataljona istog odreda, bataljona »Bude Borjan« Severnodalmatinskog odreda i 200 boraca južnodalmatinskog bataljona »Jozo Jurčević«. Brigada je imala četiri bataljona sa oko 1000 boraca (D. Plenča, nav. delo, str. 385—9).

⁶³ Četvrta krajiška brigada je formirana 9. septembra 1942. godine u selu Tičevu, kod Drvara, od bataljona »Gavrilo Princip«, »Starac Vujadin«, »Budućnost« i Omladinskog iz 5. krajiškog odreda (Krajiške brigade, str. 269).

dinice su, radi odbrane slobodne teritorije, zatvarale pravce s kojih se mogla očekivati intervencija neprijatelja: prema Mostaru, Posušju i Imotskom 10. hercegovačka i 1. dalmatinska brigada i 3. odred 4. operativne zone Hrvatske,⁶⁴ prema Sinju jedinice Srednjodalmatinskog odreda, prema Bos. Grahovu 4. krajiška brigada i Severnodalmatinski odred, prema Kupresu 1. proleterska i 4. crnogorska brigada (pre njenog upućivanja ka Mrkonjić-Gradu) i delovi 3. krajiškog odreda. Peta crnogorska brigada, koja je 27. avgusta rasformirala svoj Dragočavsko-čelebički bataljon, uputivši njegove borce u ostale brigade,⁶⁵ bila je raspoređena u rejonu Prozora i Gornjeg Vakufa, da zatvara pravce prema Bugojnu, Travniku i Konjicu.⁶⁶

Dok su, krajem avgusta i u toku septembra, prema Banjoj Luci, Jajcu i Travniku vođene teške borbe protiv Nemaca, domobrana, ustaša i četnika, na ostalim područjima oko oslobođene teritorije nije bilo značajnijih dejstava. Nešto veća aktivnost je ispoljena jedino u rejonu Posušja, gde su ustaše uspele da 3. septembra zauzmu tu varošicu i izbiju na brdo Radovan, na kome se utvrdilo oko 300 milicionera. Sledećeg jutra njih je 3. četa 1. bataljona 10. hercegovačke brigade odbacila u Posušje, ranivši dvojicu. Posle ovih borbi, kao i neuspelog pokušaja ustaša da 6. septembra ovladaju Radovanom, i u tom je rejonu nastupilo zatišje, koje su partizanski štabovi iskoristili za reorganizaciju jedinica i za stvaranje i učvršćenje vojnoteritorijalnih organa (komandi područja, komandi mesta i partizanskih straža).⁶⁷ Ni u rejonu Bos. Grahova nije bilo značajnijih događaja, sem izviđačke delatnosti i mestimičnih sukoba slabijih delova. Prema Konjicu i Travniku neprijatelj već duže vremena nije ispoljavao veću aktivnost. Jedino su u rejonu Bugojna i Kupresa dejstva obeju strana bila nešto življa. Neprijatelj je vršio češće ispade s namerom da odbaci partizanske snage od tih garnizona i obezbedi nesmetani saobraćaj između njih, dok su partizanske jedinice izvodile povremene

⁶⁴ Od bataljona »Vojin Zirojević«, Duvanjskog bataljona i jednog dela bataljona »Jozo Jurčević« formiran je, 4. septembra 1942. godine, 3. odred 4. operativne zone Hrvatske, a 1. i 2. odred su nazivani Severnodalmatinski i Srednjodalmatinski odred (D. Plenča, nav. delo, str. 383—4).

⁶⁵ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 5. crnogorske brigade od 21. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 129); Izveštaji Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 26. i 27. avgusta (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 20/1 i 37a).

⁶⁶ »Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 115—120, 130, 133—5, tom IV, knj. 7, dok. br. 2 i 3; Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 10—I; AIRP, br. 664.

⁶⁷ Izveštaji 6. žandarmerijskog puka od 4. septembra (Arhiv VII, k. 52, br. reg. 10/2—I, k. 15, br. reg. 10/2—I, k. 13a, br. reg. 9/1—3 i 22/1—I); Pismo Štaba 10. hercegovačke brigade Štabu 1. proleterske brigade od 7. septembra u 23 časa (Arhiv VII, k. 1147/11, br. reg. 14—I); M. Aleksić: Ustaška pjesma i Lacina bomba (»Hercegovina u NOB«, str. 377).

napade na komunikacije i vršile prepade na neprijateljeve položaje. Još u drugoj polovini avgusta došlo je između Bugojna i Gornjeg Vakufa do nekoliko sukoba, koji su se završili bez većih gubitaka. Tako je 18. avgusta kolona od 120 ustaša i milicionera, čisteći teren oko Bugojna prema Gornjem Vakufu, napala u selu Gračanici, kod crkve, delove Mostarskog bataljona, koji se nalazio pod komandom Štaba 5. crnogorske brigade.¹⁸ U kratkoj ali oštroj polučasovnoj borbi ona je uspela da ih potisne. Ustaše su imale jednog poginulog i tri ranjena, a partizani — pet mrtvih i jednog zarobljenog.⁹ Narednih dana došlo je do još nekoliko sukoba u tom rejonu: 27. avgusta je jedan kombinovani bataljon 5. crnogorske brigade (u koji je ušla po jedna četa iz svakog bataljona) bezuspešno napao na Rastovo i Sebešić, a dva dana kasnije, zajedno sa novoformiranim Zijametskim bataljonom,⁷⁰ na planini Kalinu, oko 10 km severoistočno od Bugojna, odbio je napad jedne kolone jačine 350 ustaša, domobrana i milicionera, ubivši dva domobrana.⁷¹

U toku septembra znatno su se povećala dejstva 5. crnogorske brigade⁷² u rejonu Bugojna i Gornjeg Vakufa, sve više se pomerajući ka Travniku. Vrhovni štab je nastojao da pojačanom aktivnošću u tom rejonu prisili neprijateljeve štabove da tamo upute što više jedinica, kako bi dejstva brigada u rejonu Mrkonjić-Grada, Banje Luke i Jajca bila olakšana.

Pošto su temeljito porušili šumsku prugu Sebešić — Travnik i zapalili mostove na njoj, delovi 5. crnogorske brigade

es Mostarski (konjički) bataljon je 26. avgusta otišao u sastav svoje, 10. hercegovačke, brigade (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 20—1).

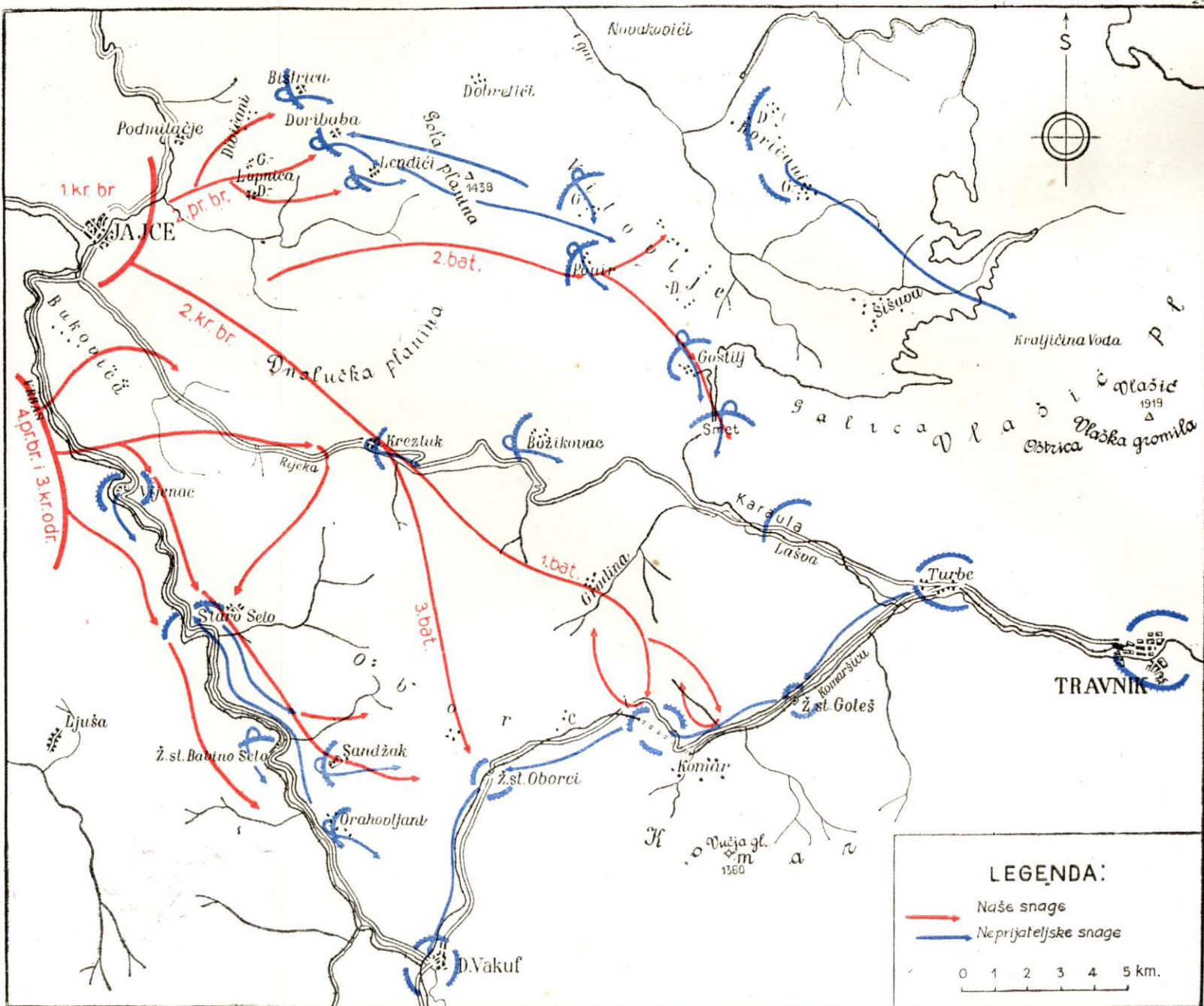
⁶⁹ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Bugojna od 19. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 166); Arhiv VII, k. 52, br. reg. 5/2—2, k. 215, br. reg. 8/1—1, k. 56, br. reg. 9/2—8; S. Brković: Zapisano u ratu, Grafički zavod, Titograd, 1963.

⁷⁰ Zijametski bataljon je formiran krajem avgusta 1942. godine od boraca iz sela istočno od Bugojna i Donjeg Vakufa (između planina Komara i Kalina). Taj bataljon, jačine oko 220 boraca, bio je delom pod uticajem četnika; tek nakon upornog političkog rada, i posle formiranja partijske i skojevske organizacije u njemu, postao je partizanski. Novembra 1942. on je uključen u sastav 5. crnogorske brigade, kao njen 5. bataljon (V. Milutinović: Sjećanje na Zijametski bataljon 5. crnogorske brigade, Narodna armija, 25. VI 1949; J. Vukotić: Borbeni put 5. proleterske brigade, VIG, br. 4, 1960; Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 20—1).

⁷¹ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Bugojna od 3. septembra (Arhiv VII, k. 65, br. reg. 13/4—1); Izveštaji Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 26. avgusta, 3. i 6. septembra (Arhiv VII, k. 3a, br. reg. 20—1; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 3 i 15).

⁷² Peta crnogorska brigada je početkom septembra imala 695 boraca, naoružanih sa 6 mitraljeza, 21 puškomitraljezom, 552 puške, 125 pištolja i 268 bombi (Izveštaj Štaba 5. crnogorske brigade Operativnom štabu pri 1. proleterskoj brigadi od 3. septembra 1942, Zbornik, tom IV, knj. 7, dck. br. 4).

(26—30. IX 1942)

su se približili i komunikaciji Travnik — Donji Vakuf. Drugog septembra oni su napali železničke stanice Komar i Goleš i u tročasovnoj borbi ubili tri domobrana.⁷³ Uprkos nadmoćnosti, partizani nisu zauzeli ove stanice i tunel, jer nisu uspjeli da iznenade neprijateljeve posade. Deset minuta pre napada, u 2,30 časa, domobranska posada u Komaru primila je pismo komandanta 4. bataljona s pozivom na predaju. Domobrani su odmah zauzeli položaje i spremno dočekali napad. Pošto telefonske veze nisu bile prekinute, upozorena je na budnost susjedna železnička stanica u Golešu, čija je posada takođe odbila napad. U međuvremenu su, u cilju sadejstva, druge jedinice 5. crnogorske brigade vršile prepad na Bugojno, uznemiravajući njegovu posadu,⁷⁴ dok su delovi 3. krajiškog odreda razorili 160 m pruge i pokidali tt linije između Donjeg Vakufa i Jajca.⁷⁵

Oživljavanje borbi na prilazima Travniku uznemirilo je neprijateljeve štabove, koji su ionako tih dana bili zabrinuti zbog situacije u rejonu Jajca i bili obuzeti mišlju da otklone opasnost od Kupresa i da preko Sujice i Duvna prodru u Imotski. Ustaške vlasii u Travniku i okolnim naseljima našle su se ponovo, kao i pre dva meseca, pred ozbiljnim teškoćama: kako suzbiti partizane i kako stišati uzbuđenje koje se sve više širilo među ustaškim pristalicama. U izveštaju upućenom, 4. septembra, nemačkom poslaniku u Zagrebu, policijski ataše je sa dosta pesimizma ocrtao situaciju u rejonu Travnika, Bugojna i Jajca:

»Poslednjih dana je znatno pojačana aktivnost pojedinih grupa za uznemiravanje. Raznim sabotazama, kao, na primer, spaljivanjem triju železničkih mostova na šumskoj pruzi Turbe — Sebešić, dosada već trokratnim pljačkanjem magacina životnih na-

Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 15: Izveštaji žandarmerijskih stanica Turbe i Donji Vakuf (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 17/6 i 35/6); Izveštaj Ravnateljstva drž. željeznica od 10. septembra (Arhiv VII, k. 211, br. reg. 19/2—6, k. 13a, br. reg. 3/1—3, 12, 5/1—3, 6/1—2, k. 52, br. reg. 10/2—14; Izveštaj policijskog atašea nemačkog poslanstva od 4. septembra (mikroteka VII, film London 19, snimci 311319—23); Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za septembar 1942 (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15); Dnevni izveštaj 3. korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 53/7—1).

⁷⁴ Policijski ataše nemačkog poslanstva u Zagrebu prozreo je namere partizana. O napadima na Bugojno on je, u pomenutom izveštaju, pisao sledeće: »U Bugojnu su, na primer, ovu nedisciplinovanost partizani vrlo vešto iskoristili. Čim je pala noć, ispalili su nekoliko metaka kako bi izazvali ustaše da odgovore na vatru. To se odmah dogodilo i — neki nas očevici izveštavaju — u Bugojnu se svake noći ispali po 3—4000 metaka bez ikakvog cilja i smisla. Ovo predstavlja ludačko rasipanje municije, čemu partizani i teže« (Navedeni dok.).

⁷⁵ Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 6/1—2, k. 52, br. reg. 10 2—6, k. 211, br. reg. 19/2—3, 20.

mirnica u Sebešiću, svakodnevnim prekidanjem glavne železničke pruge Travnik — Jajce, ne samo da je potpuno umrtvljen privredni život, nego je do krajnje granice dovedeno panično raspoloženje stanovništva. Raspoložive snage su tako rasturene, da danas nijedno mesto nije više sposobno za odbranu na slučaj nekog većeg napada... Pukovnik Šimić, komandant celog operacijskog područja, s kojim sam pre tri dana razgovarao u Travniku, situaciju na ovom prostoru smatra vrlo ozbiljnom... On se žalio na velike gubitke, naročito kod Kupresa i Bugojna, za koje, uprkos nekoliko molbama, nije dobio popunu, te za uspešno vođenje operacija ima veoma malo ljudstva... On smatra da su danas moguće samo odbrambene akcije koje zahtevaju mnogo žrtava, a uspeh im je skoro ravan nuli... Iz njegovog izlaganja sam mogao da zaključim da on velike nade polaže u naimenovanje novog komandanta Jugoistoka general-feldmaršala Lera i da sada računa s tim da će za ugroženi prostor, a naročito za Travnik i Bugojno, dobiti nemačke trupe kako bi se ipak mogla da preduzme jedna veća akcija...»⁷⁶

U nedostatku potrebnih jedinica za odbranu Travnika, pukovnik Šimić se oslonio na milicionere, kojih je u travničkom srezu bilo oko 450. Borbena vrednost tih jedinica, međutim, nije bila naročito velika, a na upotrebu milicionera van njihovih sela nije se moglo računati.⁷⁷ Tako je, na primer, 2. septembra, kada je u Travniku bila data uzbuna, došlo svega 50 milicionera, a tek sledećeg dana, nakon ponovnog poziva i pretnji, odazvalo se još 150.⁷⁸

Ukoliko su borbe na banjalučkom pravcu postajale sve jače, utoliko je i aktivnost 5. crnogorske brigade u rejonu Bugojna i Travnika rasla. U toku noći 5/6. septembra njeni delovi su uništili električnu centralu u selu Vesela kod Bugojna, a sledeće noći su 2. i 4. bataljon napali železničke stanice Goleš i Komar i neprijateljeve položaje na Mravinjcu (trig. 1394), 7,5 km južno od Turbeta. Mada železničke stanice ni ovoga puta nisu bile zauzete, akcija je bila uspešna: oštećena je železnička pruga na dva mesta, srušeno je nekoliko mostova, put je prekopan, posećeno je pet telefonskih stubova, zapaljena je domobranska kasarna u Golešu, ranjena su tri domobrana. Narednih dana, gotovo neprestano, izvođeni su manji napadi na neprijateljeve položaje: 9. septembra su delovi 5. crnogorske

⁷⁶ Mikroteka VII, film London 19, snimci 311319—23.

⁷⁷ Nemački policijski ataše je dao sledeću ocenu ustaške milicije iz sela u rejonu Travnika, Bugojna i Jajca:

»Prema iskazu komandanta puka u Travniku potpukovnika Srama, ova tzv. ustaška milicija utiče vrlo demorališući na hrvatsku vojsku (domobrane — prim. M. L.). Ovi milicioneri su oslobođeni vojne službe... Ovu okolnost oni iskorišćuju za direktno opasnu propagandu u hrvatskoj vojsci. Ima već mnogo slučajeva da je ustaški milicioner nagovarao svoga suseda, koji služi kao rezervista u hrvatskoj vojsci, da se javi za miliciju, u kome slučaju ~~ne~~ bi morao da služi u domobranstvu, a služba u miliciji je ugodnija itd...» (Navedeni dok.).

⁷⁸ Navedeni dok.

brigade upali u Sebešić i zapalili sve zgrade kolonije šumskih radnika koji su sekli drvo za okupatora, dok su drugi delovi zapalili železničku stanicu i dve pilane u Trenici. Sledećeg dana su neprijateljeve snage iz Bugojna, Donjeg Vakufa, Oboraka i Komara napale na Zijametski bataljon u rejonu sela Mijatovića i uspele da ga potisnu ka Gornjem Vakufu. Avion koji je podržavao ovaj napad bombardovao je, greškom, ustašku kolonu koja je nastupala iz Bugojna i ubio jednog a ranio dvojicu ustaša.⁷⁹ Četrnaestog septembra došlo je u rejonu sela Gračanice, na putu Bugojno — Gornji Vakuf, do jače borbe između delova 4. bataljona 5. crnogorske brigade i ustaša. Jedan vod partizana, s komandantom bataljona na čelu, krenuo je u toku noći da bi iznad sela pripremio zasedu ustašama koji su, prema primljenim obaveštenjima, nameravali da krenu ka Gornjem Vakufu. Po dolasku u rejon Plješevice (k. 832) partizani su postavili zasedu iznad puta ne sluteći da su već sami upali u ranije pripremljenu zasedu neprijatelja. Čim je svanulo, ustaše su izvršile snažan napad. U oštroj borbi, opkoljeni vod je bio prepolovljen: osam boraca je poginulo a šest ranjeno, dok je neprijatelj imao samo tri ranjena. Zahvaljujući pomoći 1. bataljona, ostatak voda je uspeo da se probije iz okruženja.⁸⁰

Na učestale napade 5. crnogorske brigade u rejonu Travnika Nemci su reagovali upućivanjem jednog bataljona 738. puka. Ovaj bataljon je 10. septembra prokrstario okolinom tih mesta ne naišavši na partizane. Intervencija Nemaca, međutim, nije sprečila, niti umanjila aktivnost 5. crnogorske brigade u tom rejonu. Njena dejstva su se, naprotiv, sredinom septembra znatno pojačala. Po naređenju Vrhovnog štaba, Štab brigade je prema Travniku i komunikaciji Travnik — Donji Vakuf uputio najpre dva bataljona, da svojim dejstvima na komunikaciji i likvidiranjem uporišta u Sebešiću, Rastovu i Fojnici posredno sadejstvuju s jedinicama koje treba da napadnu na Jajce oko 15. septembra.⁸¹ Ubrzo je Vrhovni štab na taj pravac

⁷⁹ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 15; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 11/1—3, k. 52, br. reg. 11/2—5, k. 148, br. reg. 38/6—2, k. 211, br. reg. 19/2—3, 30, 31, 36, 38, 39—42, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 71, br. reg. 32/4—1; Izveštaj Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 8. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 19).

so Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 13a, br. reg. 8/1—4 i 17/1—20, k. 71, br. reg. 48/4—3, k. 52, br. reg. 11/2—4, 12/2—2 i 18/2—15; Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 46; J. Vukotić, navedeni članak, VIG, br. 3, 1960; N. Matunović: Zaseda u okruženju (Crvena zvezda br. 300 od 21. januara 1958).

si Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—13, 9/1—3, 10/1—11, 11/1—14, 12/1—3, 16, 14/1—3; Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 37.

orijentisao i 10. hercegovačku brigadu.⁸² Operativni štab, koji su sačinjavali štabovi tih dveju brigada, formirao je udarnu grupu od četiri bataljona i uputio je ka Travniku i Fojnici, da bi u tom rejonu ispoljila što veću aktivnost.⁸³ Ta grupa je izvela više uspešnih akcija: 15. septembra zauzela Rastovo i zapalila zgradu žandarmerijske stanice, prisilivši žandarme i ustaše da se povuku u pravcu Travnika; dva dana kasnije upala u železničku stanicu kod sela Bare, oko 14 km južno od Travnika; 19. septembra zbacila domobransku posadu sa utvrđenog brda Mravinjac. Istoga dana u zoru ona je napala na Fojnicu.⁸⁴ Posada ovog neprijateljevog uporišta, koju je sačinjavalo 13 žandarma i 40 ustaša Pripremljene bojne iz Kiseljaka, Fojnice i Kreševa, pružila je 2. bataljonu 5. crnogorske brigade slab otpor pre nego je, uz gubitke od četiri izbačena iz stroja, napustila mesto. Jedan deo posade se prikrivao po kućama, presvučen u građanska odela. Napad je sa pravca Kiseljaka i Kreševa obezbeđivao 1. bataljon 10. hercegovačke brigade. Partizani su se u zauzetoj varošici zadržali do 20. septembra. U 21 čas oni su je napustili, pošto su prethodno zapalili dve pilane, most i rudnik u Bakovićima, demolirali državne ustanove i konfiskovali robu iz ustaških magacina i od trgovaca neprijateljski raspoloženih prema narodnooslobodilačkoj borbi. Jedan deo namirnica razdeljen je stanovništvu. Prilikom povlačenja poginula su tri partizana (zbog nesmotrenosti, oni su našli na zasedu kod sela Banje, oko 1 km severno od Fojnice).⁸⁵

Na pad Fojnice neprijatelj je brzo reagovao uputivši iz obližnjih garnizona jače delove nemačkih i domobranskih jedinica. Oni su 21. septembra ušli u varošicu u kojoj više nije bilo partizana. Sutradan je jedna kolona jačine 160 ustaša i domobrana, idući iz Bugojna ka Gornjem Vakufu, iznenadila

⁸² Deseta hercegovačka brigada je 15. septembra imala 584 borca (534 na licu), naoružana sa 453 puške, 27 puškomitraljeza, 4 mitraljeza, 100 pištolja, 2 automata i 180 bombi (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 36).

⁸³ Isto. dok. br. 44; Izveštaj Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 19. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 46).

⁸⁴ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 71, br. reg. 48-4—1, 2/5—4, 1, k. 13a, br. reg. 19/1—37, 20/1—4, 21/1—12, 22/1—22, k. 148, br. reg. 39/8.

⁸⁵ Izveštaji komandira žandarmerijske stanice i žandarmerijske čete iz Fojnice komandantu 5. žandarmerijskog puka od 21. i 22. septembra (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 17/3—1, 2); Izveštaji žandarmerijskih komandi iz Kiseljaka i Travnika od 19. i 20. septembra (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 36/8—1, 40/8, k. 147, br. reg. 30/3—1, k. 172a, br. reg. 22/7—1); Dnevni izveštaji 3. dom. korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 2/5—3, k. 13a, br. reg. 20/1—11, 21/1—12, 13, 38); Izveštaj Štaba 5. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 21. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 52); M. Grk: Juriš na Fojnicu, M. Okiljević i S. Kovačević: Pali su u Prvom bataljonu (»Hercegovina u NOB«, str. 381); J. Vučković, navedeni članak.

delove 5. crnogorske brigade i 3. četu 1. bataljona 10. hercegovačke brigade kod Gračanice i uspela da uđe u Gornji Vakuf. Strahujući od protivnapada partizana, neprijatelj se nije zadržao u varošici, već se brzo povukao u Bugojno. Ustaše su u ovom napadu imale dva poginula, a 3. četa 1. bataljona takođe dva mrtva, dok gubici 5. crnogorske brigade nisu poznati. Narednih dana, sve do početka oktobra, obe brigade su bile vrlo aktivne u dolini Vrbasa i prema Travniku. Gotovo svakodnevno, njihovi delovi su napadali na komunikacije, vršili prepade na neprijateljeve garnizone ili odbijali ispade neprijatelja koji je pokušavao da preuzme inicijativu i da odbaci partizane iz tog rejonu kojim su prolazile važne komunikacije. Od značajnijih akcija ističu se: uspešne odbrambene borbe 2. bataljona 10. hercegovačke brigade u toku 21. i 22. septembra u rejonu Kupresa; demonstrativni napad 4. bataljona 5. crnogorske brigade na Bugojno 23. septembra; napad 1. i 4. bataljona 5. crnogorske brigade i Zijametskog bataljona na neprijateljeve položaje ispred Bugojna 25. septembra; borbe 3. i 1. bataljona 10. hercegovačke brigade i Prozorskog bataljona protiv ustaša na pl. Ljubuši u toku 25. i 26. septembra;⁸⁷ diverzija jednog bataljona 10. hercegovačke brigade 30. septembra na železničku prugu između Rame i Ostrošca, kojom prilikom je porušena pruga i srušen u provaliju jedan voz.⁸⁷

Dok su 5. crnogorska i 10. hercegovačka brigada, pojačavajući dejstva u dolini Vrbasa i južno od Travnika, preuzimale inicijativu na tom važnom području, u rejonu Kupresa situacija se ponovo pogoršala. Nakon višednevnih ogorčenih borbi za to poznato ustaško uporište bilo je nastupilo kratkotrajno zatišje. A zatim je neprijatelj počeo da vrši ispade u pravcu ustaničkih sela. Najpre je, 27. avgusta, jedna kolona od oko 400 ustaša, podržana artiljerijom i avijacijom, uspela

so Ustaše iz Duvna bile su usmerile napad preko planine Ljubuše u pravcu Šćita. Pošto su se na tom pravcu nalazile slabe partizanske snage, razvučene na širokom frontu, ustaše su uspele da izbiju na vrh Ljubuše i da ovladaju Pasjom stjenom (k. 1574), oko 8 km južno od Šćita. Trebalo je da se ustašama pridruže ustaški elementi iz Šćita i okolnih sela. Međutim, ova zavera, na čijem je čelu stajao jedan katolički sveštenik iz manastira u Šćitu, bila je blagovremeno otkrivena. Brzom intervencijom delova 10. hercegovačke brigade i Prozorskog bataljona ustaše su odbačene u Duvno (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 76).

87 Izveštaji Operativnog štaba 5. crnogorske i 10. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu od 29. septembra i 1. oktobra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 76 i 86); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 71, br. reg. 2 5—2, 1, 14/5—4, 3, 2, k. 13a, br. reg. 21/1—33, 34, 35, 23/1—24, 24/1—4, 25 1—15, 30/1—14, k. 52, br. reg. 21/2—1, k. 147, br. reg. 23/3—2, k. 65, br. reg. 8 6—1, k. 172a, br. reg. 26/7—1; Naredenje Štaba 10. hercegovačke brigade Štabu 3. bataljona od 25. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 63); J. Vukotić, navedeni članak; M. Okiljević i S. Kovačević, navedeni članak.

da prodre u Donje Vukovsko, odbacivši delove 4. bataljona 4. crnogorske brigade i vod Vukovske čete Kupreškog bataljona, da opljačka i popali selo i da u zaseoku Katanićima na zverski način pobije sve stanovništvo.⁸⁸ Zatim je, dva dana kasnije, druga kolona ustaša, uz podršku tenkova i artiljerije, potisla 1. bataljon iste brigade i dve čete Kupreškog bataljona 3. krajiškog odreda i upala u selo Blagaj, gde je popalila oko 250 domova. Uz pomoć 3. bataljona, ustaše su bile zadržane. U ovoj borbi ranjene su tri ustaše, a oboren je i jedan avion. Blagajska četa Kupreškog bataljona je imala četiri poginula i nekoliko ranjenih, dok gubici 1. bataljona nisu poznati. Delovi 4. crnogorske brigade i 3. krajiškog odreda nisu bili u stanju da se efikasnije suprotstave nadmoćnom neprijatelju i da zaštite srpska sela od paljenja, ali su ipak pružili otpor i prelazili u protivnapade. Njihova aktivnost je naročito došla do izražaja duž komunikacije između Kupresa i Bugojna, gde su u dva navrata, 27. avgusta i 4. septembra, uništili tri kamiona i ubili devet a ranili pet ustaša. U toku noći 4/5. septembra grupa boraca Rudarske čete 4. bataljona 1. proleterske brigade neopazeno se preko polja privukla do u blizinu Kupresa i zapalila jedan avion. Do jače borbe došlo je 6. septembra u rejonu sela Brda, Vrila, Mlakve, Kuta i Kukavica. Toga je dana četa ustaša, sa dva voda milicionera, napala na partizanske položaje iznad tih sela da bi obezbedila rad žetelaca koji su bili upućeni iz Kupresa da podignu letinu za ustaški garnizon. Podržan avijacijom i jakom minobacačkom vatrom, neprijatelj je uspeo da potisne 1. četu 4. bataljona 1. proleterske brigade i Vukovsku četu Kupreškog bataljona s kote 1273 i da uđe u selo Brda i izbije na Crni vrh. U snažnom protivnapadu ustaše su, uz dva poginula i dva ranjena, bile odbačene na Kupresu, a sledećeg jutra je minobacačkom vatrom na Kupres ubijen jedan ustaški oficir i ranjeno šest ustaša.⁸⁹

⁸⁸ Ustaše su do temelja spalile Donje Vukovsko, oterale svu stoku (oko 500 goveda i 1500 ovaca), popalile sazrelo žito i stočnu hranu i poklale 75 osoba (žene, decu i starce). Sve leševe su zatim zapalile na lomči (Izjava N. Manojlovića, komandanta Kupreškog bataljona, arhiva Opštinskog odbora Udruženja boraca NOR u Livnu).

⁸⁹ Izveštaj političkog komesara 1. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 5. septembra (Arhiv VII, k. 4. br. reg. 11—2); Izveštaji Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 28. avgusta i 5. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 125, knj. 7, dok. br. 11); Izveštaj Štaba Kupreškog bataljona Vrhovnom štabu od 10. septembra (AIRPJ, br. 4464); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8, 10/2—15, k. 13, br. reg. 29/1—8, k. 13a, br. reg. 7/1—3 i 17/1—8, k. 71, br. reg. 50/4—2, k. 172a, br. reg. 9/7—1, k. 148, br. reg. 13/7—1, k. 1986, br. reg. 14—3/3, k. 2015, br. reg. 1/1; Lj. Anđelić: Livanjska legenda, str. 91—3; S. Brković: Zapisano u ratu; Z. Zivanović: Paljenje aviona (»Prva proleterska«, I, str. 519); Dnevnici M. Poleksića, J. Mihaljevića i N. Boškovića).

U Kupresu su, u međuvremenu, prikupljene znatne ustaške snage predviđene za prodor ka Imotskom. Krajiški kombinovani bataljon, jačine oko 750 ustaša, većinom iz Imotskog, stigao je, još 26. avgusta, iz Bugojna da bi se, preko Sujice i Duvna, probio do Imotskog i od ovog mesta otklonio opasnost koja mu je zapretila posle izbijanja 1. proleterske brigade i dalmatinskih partizanskih jedinica u taj rejon.⁹⁰ Pukovnik

Šimić je, međutim, odugovlačio sa upućivanjem tog bataljona prema Imotskom, jer ga je situacija oko Jajca, Donjeg Vakufa i Bugojna, koja se vidno pogoršavala, prisiljavala da drži jače snage pri ruci, da bi u svakom trenutku mogao da interveniše na ugroženom pravcu. Zadržavanje u Kupresu teško je padalo ustašama Krajiškog bataljona koji su nestrpljivo očekivali da budu upućeni u svoj kraj. Pukovnik Šimić je 28. avgusta radiom javio komandantu 3. korpusa da Krajiški bataljon »nervozno očekuje pokret za Imotski« i da su ustaše »izgubili živce očekujući pokret za spasavanje svoga kraja«. Upozoravajući ga da bi zbog daljeg zadržavanja moglo doći do neželjenih posledica, on je tražio instrukcije, pošto — kako je stajalo u radiogramu — »pokret se ne može preduzeti jer bi se žrtvovalo Jajce, Donji Vakuf, Bugojno i Kupres«.⁹¹ Komandant korpusa je tih dana bio zabrinut zbog pojačane aktivnosti partizana u rejonu Jajca i Travnika, gde su delovi 5. crnogorske brigade, pored ostalog, na Komaru napali železničku stanicu i tunel. Zbog toga je on doneo odluku da grupa pukovnika Šimića ne preduzima iz Kupresa nikakve akcije u pravcu Duvna.⁹² Pukovnik Šimić se, međutim, oglušio o naredbu komandanta korpusa odlučivši na svoju ruku⁹³ da s jačim snagama iz Kupresa krene ka Imotskom. On se nadao da na tom pravcu neće naići na jači otpor, jer je bilo očividno da su se glavne partizanske snage nalazile u rejonu Mrkonjić-Grada i Jajca. Sem toga, on je očekivao da će se, kad ustaše prodru do Sujice, i Italijani pokrenuti iz Imotskog u pravcu Duvna i tako omogućiti da predviđena akcija potpuno uspe. Po zauzimanju Sujice i Duvna trebalo je u njima ostaviti jače snage koje bi obezbeđivale nesmetani saobraćaj između Kupresa i Imotskog i koje bi kasnije, kada prilike budu povoljnije, bile upotrebljene za zauzimanje Livna.

⁹⁰ »Bojna relacija domobranskog 9. pešadijskog puka za avgust (Arhiv VII, k. 56. br. reg. 9/2—8).

si Arhiv VII, k. 13, br. reg. 30/1—5.

⁹² Arhiv VII, k. 71, br. reg. 53/7—1.

sa Komandant 3. korpusa je tek 7. septembra, kada je napad već bio otpočeo, saznao da će pukovnik Šimić krenuti »ovih dana u akciju pravcem Kupres — Rilić — Duvno«. Glavni stožer je 11. septembra zamorio pukovniku Šimiću što ga nije blagovremeno obavestio o svojoj akciji (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8 / 1 i 12/1—2).

Pukovnik Šimić je pravilno zaključio da je uspešan prodor drumom ka Sujici uslovljen prethodnim odbacivanjem partizana s jakih položaja na Debelom brdu, Brdima, Crnom vrhu (k. 1506) i Maloj (trig. 1362) i zauzimanjem Rilića, Zanoljne i Javnog vrha (trig. 1468). Zbog toga je on odlučio da u prvoj fazi napad usmeri na te objekte, a zatim, pošto njima ovlada, napad produži drumom Kupres — Sujica — Duvno. Za napad, koji je trebalo da otpočne 7. septembra, on je, pored Krajiškog ustaškog bataljona, angažovao još četiri ustaške čete, veliki broj milicionera, borna kola, artiljeriju i avijaciju — u svemu oko 3000 vojnika.⁹⁴

Pravac Kupres — Sujica zatvarali su 4. bataljon i 3. četa 3. bataljona 1. proleterske brigade i dve čete tek formiranog Kupreškog bataljona. Veći deo tih jedinica bio je raspoređen na jakim položajima istočno od komunikacije pa sve do sela Kukavica, dok su se u rejonu Gornjeg Malovana nalazile samo četa 3. bataljona i jedna četa Kupreškog bataljona. U rejonu Omara, oko 12 km severozapadno od Gornjeg Malovana, nalazio se 1. bataljon 4. crnogorske brigade, koji je, u slučaju neprijateljevog napada, mogao priskočiti u pomoć i, svojim dejstvima u bok ustaške kolone koja bi nastupala drumom, efikasno sadejstvovati s jedinicama koje bi s čela zadržavale neprijatelja.⁹⁵

Sedmog septembra u 7 časova neprijatelj je prešao u napad. Podržane blindiranim kolima, artiljerijom i avijacijom, ustaše su u streljačkom stroju izvršile juriš na položaje 4. bataljona i Vukovske čete i, posle viščasovne ogorčene borbe, uspele da zauzmu sela Brda, Vrila, Mlakve, Kukavice i izbiju na Crni vrh.⁹⁶ Uprkos velikoj upornosti, partizani su bili pri-

⁹⁴ Radiogram komandanta 3. domobranskog korpusa Glavnom stožeru od 7. septembra u 18,30 časova (Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—7).

⁹⁵ Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 1986, br. reg. 14/3); Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 4. crnogorske brigade od 19. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 119); Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 9. septembra (Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 22); Zabeleška N. Manojlovića; Izveštaj Štaba Kupreškog bataljona Vrhovnom štabu od 10. septembra i Štabu 1. proleterske brigade od 15. septembra (AIRPJ, br. 4464, Arhiv VII, k. 1626, br. reg. 1/24 I).

⁹⁶ Borci 4. bataljona ovako su opisali tu dramatičnu borbu:

»Ustaša sve više. Kao da niču iz zemlje... Odjednom u našoj neposrednoj blizini eksplozije ručnih bombi... Pajtna obli krv, komandir je ranjen, Nada kontuzovana, a meni, ne znam koja po redu ručna bomba, nanosi više rana... Katica, koja je ležala iza busenja, u plitkom zaklonu koji je jutros sama iskopala u očekivanju okršaja, pucala je iz kratke talijanske puške... — Drži partizanku! — više jedan ustaša, dok su je trojica obilazili. — Evo te partizanke! — ciknu Katica i opali u grudi ustaši koji iskrivi lice i skljoka se, udari po glavi onoga koji joj je dolazio s leve strane, izmače onome koji ju je već hvatao i iščeze

nuđeni da se povuku na nove položaje na liniji Blatni dol — Javorac (k. 1400) — Mala (trig. 1362) — Debelo brdo — Gornji Malovan. U neobično žestokim borbama koje su toga dana vođene, ustaše su imale sedam izbačenih iz stroja, ali su i gubici partizana bili znatni: 4. bataljon je imao tri poginula i deset ranjenih, dok gubici Vukovske čete nisu poznati.⁹⁷

Napad neprijatelja iznenadio je partizanske štabove. Postojala su, doduše, obaveštenja da neprijatelj nešto priprema, ali se verovalo da do njegovog napada neće tako brzo doći. Vrhovni štab je čak i 7. septembra posle podne, u vreme kada je napad već bio uzeo velikog maha, bio uveren da na pravcu Kupres — Duvno neprijatelj neće pre 15. septembra preduzeti ofanzivna dejstva, o čemu je pisao štabovima 4. operativne zone i 1. proleterske brigade.

Pošto je uspeo da odbaci partizane sa Crnog vrha i s položaja iznad sela Brda, neprijatelj je, 8. septembra, produžio napad. Na levom krilu jedna kolona ustaša, savlađujući ogorčeni otpor partizana, uspela je da prodre sve do Filipovića polja, oko 18 km južno od Kupresa. Na tom pravcu je došlo do neobično teške borbe, vođene i hladnim oružjem. U jednom trenutku ustaše su, u gušanju i borbi kundacima, oborile na zemlju komandira Vukovske čete. Tada je vodnik bacio bombu na grupu ustaša i uspeo da spase svog komandira. I na položajima iznad Rilića smenjivali su se juriši u kojima je dolazilo do borbe prsa u prsa. Pred znatno jačim protivnikom bataljon se povukao prema Javornom vrhu, a ustaše su, po ulasku, u Riliću i Zanolini popalile sve kuće. Neprijateljeva kolona, koja je ovoga dana prešla u nastupanje duž komunikacije, do kraja dana stigla je do sela Stržanj, 3 km severno od Sujice, ne nailazeći na veći otpor, pošto su se delovi Rudarske čete 4. bataljona, 3. četa 3. bataljona i 3. četa Kupreškog bataljona morali povući. I ovoga su dana obostrani gubici bili znatni.

u šumu sa drugovima koji su se povlačili. Borba utihnu...» («Prva proleterska», I, str. 515 i 518).

A borac N. Bošković je tog dana zapisao u svoj dnevnik:

>?... Očajne borbe prsa u prsa. Nož, pesnica i bomba. Naši im nanose gubitke. Ranjeni su i neki naši... Komandant me šalje za vezu 1. četi. Stižem. Vraćam se sa izveštajem da se moraju povući. Odjednom sam u ustaškom streljačkom stroju. Sa pet-šest metara pucam ustaši u glavu i u najvećem trku bežim...«

»• Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, k. 172a, br. reg. 16/7—1, k. 1986, br. reg. 14—3 i 4/3, k. 2015, br. reg. 1/1; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa komandantu 5. žandarmerijskog puka od 9. septembra (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 12/7—1); Dnevni izveštaj 3. domobr. korpusa za 8. septembar (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 32/4—1; 2. Mihajlović: Rudarska četa, str. 108—11.

Samo u borbi kod sela Rilića Kupreški bataljon je imao četiri poginula i jednog ranjenog.⁹⁸

Dok su delovi 1. proleTERSke brigade i Kupreškog bataljona vodili teške odbrambene borbe, pokušavajući da zauzastave, odnosno uspore nastupanje ustaša u pravcu Sujice, 4. crnogorska brigada je u rejonu Novog Sela i Omara ostala neaktivna, jer — kako je stajalo u izveštaju njenog političkog komesara upućenom 9. septembra Vrhovnom štabu — ona nije dobila »nikakvih detaljnijih podataka niti izveštaja od Štaba 1. proleTERSke brigade«. Sem toga, 4. crnogorska brigada ne bi mogla pružiti pomoć, jer se bočni napad na neprijateljeve snage, koje su bile podržane tenkovima i oklopnim automobilima, nije mogao izvesti preko ravnog terena.⁹⁹

Neaktivnost 4. crnogorske brigade, čiji je štab smatrao da je posredi samo ispad ustaša prema Riliću, stvorila je neprijatelju povoljne uslove za nastupanje duž komunikacije, tako da su njegovi prednji delovi oko 20,30 časova ušli u Sujicu.¹⁰⁰

Uporne dvodnevne borbe, u kojima je neprijatelj angažovao jake snage, upozorile su Stab 1. proleTERSke brigade da nije u pitanju ispad neprijatelja, kako se u prvi mah mislilo, već napad većih razmera, koji ima za cilj zauzimanje Duvna i Livna. Pošto je bilo jasno da se prodor ustaša ka Duvnu ne može zaustaviti, jer su oni već ovladali Javornim vrhom, to je trebalo svu pažnju koncentrisati na odbranu Livna. U tom cilju, Stab brigade je u toku noći 8/9. septembra, izvršivši pregrupaciju, uputio 1. 6. i 3. bataljon u rejon Suhovrh, Gvozd, M. i V. Kozjak, na istočnim padinama Cincar-planine, kamo se siedeće noći povukao i 4. bataljon. Bataljoni su imali zadatak da sa delovima 1. dalmatinske brigade i 3. odreda 4. operativne zone zatvore komunikaciju Sujica — Livno i spreče prodor ustaša duž nje.¹⁰¹

Zadovoljan postignutim uspehom, pukovnik Šimić se pripremao da nastavi nadiranje ka Duvnu i, dalje, ka Posušju. Poučen iskustvom iz prvog prodora iz Kupresa u Sujicu i Duvno, krajem jula, kada su se njegove izdužene kolone našle pod udarom partizanskih jedinica, zbog čega su se morale po-

⁹⁸ Isto; Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—3, 9/1—8, 3, k. 71, br. reg. 39/4—5, k. 1626, br. reg. 1/24—1; Zabeleška N. Manojlovića; Naređenje Vrhovnog štaba štabovima 4. operativne zone i 1. proleTERSke brigade od 7. septembra u 17 časova (Arhiv VII, k. 1490, br. reg. 30—4).

⁹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 7, dok. br. 22; AIRPJ, br. 4464.

¹⁰⁰ Izveštaj načelnika Štaba 1. proleTERSke brigade Štabu brigade od 9. septembra u 10,10 časova (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 30/2).

¹⁰¹ Isto; Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 4. crnogorske brigade od 10. septembra (Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 27).

vući u Kupres, on je od komandanta 3. domobranskog korpusa zatražio da utiče kod Italijana da svoje delove upute iz Imotskog ka Duvnu ili da dozvole ustaškim jedinicama da iz Imotskog i Posušja krenu ka Duvnu, u susret njegovoj koloni. Komandant korpusa se, doduše, još 8. septembra, preko Glavnog stožera, obratio komandantu italijanske 2. armije s molbom da italijanske trupe iz Dalmacije sadejstvuju u predviđenoj akciji, ali je general Roata taj zahtev odbio, uz obrazloženje da »raspoloživost sadašnjih snaga ne dopušta naše učešće u akciji koju je zamislio hrvatski štab« i da »malobrojnost hrvatskih snaga ne uliva nadu u opipljive rezultate«. Sada, pošto su ustaške trupe već ušle u Sujicu, čime su dokazale da su sposobne da nastave nastupanje, obnovljen je zahtev da se dozvoli ustaškom bataljonu da iz Imotskog krene u susret Šimićevoj koloni. Međutim, i ovoga puta je od Italijana stigao negativan odgovor, uz obrazloženje da je italijanska komanda zabranila saradnju ustaških snaga iz Imotskog, jer »situacija ne dopušta da tako neznatne snage budu upućene tako daleko«, ukazavši na potrebu da »bataljon Šimić ne nastupa preko zone koju drže ustanici, već okolo, preko Mostara«.¹⁰²

Pošto je u toku 9. septembra privukao rezerve, pukovnik Šimić je sledećeg jutra produžio napad u pravcu Duvna. Savlađujući otpor, ustaše su, uz gubitke od sedam izbačenih iz stroja, u popodnevrim časovima ušle u Duvno. Delovi 1. proleterske brigade nisu mogli na tom pravcu pružiti ozbiljniji otpor jer su svu pažnju usredsredili na zatvaranje komunikacije Sujica — Livno. Da bi preuzeo inicijativu i sprečio nesmetana dejstva neprijatelja, Vrhovni štab je naredio štabovima 1. proleterske i 4. crnogorske brigade i 4. operativne zone da pojačaju napade na ustaške snage duž komunikacije Kupres — Duvno, vrše pritisak na Kupres i napadnu na Duvno, kako bi prisilili neprijatelja da obustavi napad i vrati se u Kupres.¹⁰³

Strahovanje da će ustaške snage iz Sujice i Duvna krenuti u pravcu Livna bilo je, međutim, suvišno. Neprijatelj je napad je imao za cilj da se Krajiški ustaški bataljon probije do Imotskog, a ne do Livna, i da se u Duvnu zadrže izvesne snage. Pošto bi, posle odlaska Krajiškog bataljona, u Duvnu

¹⁰² Telegrami Komande 2. armije italijanskoj vojnoj misiji u Zagrebu od 8. i 10. septembra (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 15/4a—1); Dnevni izveštaji 3. korpusa od 8, 9. i 10. septembra (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 32/4—1, 39/4—5, 4); Arhiv VII, k. 13a, br. reg. 8/1—7 i 9/1—15, k. 172a, br. reg. 16/7—1.

¹⁰³ ma Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—15, 65, k. 13a, br. reg. 10/1—3, 11/1—11, k. 71, br. reg. 39/4—3, 1; Telegram komandanta italijanskog 18. armijskog korpusa komandantu 2. armije od 11. septembra (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 26/4a—1); Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 89.

ostalo malo snaga, koje ne bi mogle odoljeti napadu partizana, to je pukovnik Šimić ponovo zatražio da ustaški bataljon iz Imotskog (tzv. bojna Mamić) dođe u Duvno. Komanda italijanske 2. armije konačno je dala pristanak da se izvrši smena ustaških bataljona, zamerivši što napad Šimića iz Kupresa ka Duvnu i Imotskom nije bio prethodno ugovoren sa Italijanima, već samo najavljen kada je bio započet.¹⁰⁴

Dvanaestog septembra uveče, dok su se ustaše u Duvnu pripremle da sutradan krenu ka Imotskom, napali su ih dva bataljona 1. dalmatinske brigade i Duvanjski bataljon 3. odreda 4. operativne zone. Trebalo je da u napadu učestvuju i delovi 1. proleterske brigade, ali su oni zakasnili. Tako je napad izveden s nedovoljnim snagama. Dobro utvrđeni neprijatelj, uz podršku artiljerijske i minobacačke vatre, uspeo je da oko 2 časa posle ponoći odbije napad partizana, nanevši im gubitke od 4 mrtva i 12 ranjenih.¹⁰⁵

Pošto je dobijeno odobrenje od Italijana, Krajiški bataljon je 13. septembra krenuo ka Imotskom, odakle je, njemu u susret, bio upućen Mamićev ustaški bataljon, praćen italijanskim avionima. Smena bataljona je izvršena nesmetano, te je tako toga dana bila završena akcija kojom je neprijatelj uspeo da povрати Duvno.¹⁰⁶

Ohrabren postignutim uspehom, pukovnik Šimić je pomišljao da nastavi napade u cilju zauzimanja i ostalih mesta u njegovoj operacijskoj zoni koju su držali partizani. Trinaestog septembra on je komandanta italijanskog 18. armijskog korpusa upoznao sa svojom namerom da smesta preduzme napad najpre na Livno, a zatim na Gornji Vakuf i Prozor, tražeći podršku italijanske avijacije i ovlašćenje da domobranski avioni mogu bombardovati neka mesta i položaje u italijanskoj okupacionoj zoni koje su držali partizani. Italijani su odgovorili da planirane akcije ne smatraju umesnim i ne žele da delatnost svojih trupa podređuju »iznenadnim i ekscentričnim potrebama izazvanim aktivnošću neke hrvatske kolone«. Komanda 2. armije i ovom je prilikom upoznala Glavni stožer NDH »da bi bilo poželjno da se hrvatskim zainteresovanim komandama izdaju tačna naređenja kako bi svoju operativnu

IM Arhiv VII, k. 58, br. reg. 24/4a—1, 26/4a—1, 28/4a—1, k. 71, br. reg. 39/4—3, 2, k. 13a, br. reg. 12/1—10, 17, 17/1—27, 31.

¹⁰⁵ Naredba Štaba 4. operativne zone i pismo istog štaba kome-saru zone od 14. septembra (Zbornik, tom V, knj. 7, dok br. 41 i 42); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2-15, k. 2015, br. reg. 1/1; M. Milojević, nav. članak, »Ilustrovana politika«, 20. i 27. jun 1961.

¹⁰⁶ Izveštaj komandanta 18. armijskog korpusa komandantu 2. armije (Arhiv VII, k. 395, br. reg. 13/2—1), k. 56, br. reg. 10/2—15, 65, k. 13a, br. reg. 17/1—26, 18/1—20).

Sa svečanog formiranja 1. dalmatinske brigade: predaja zastava komandantima bataljona (u selu Dobro, kod Livna, 6. septembra 1942).

aktivnost vršile u okviru šire aktivnosti italijanskih komandi, prema tačkama i u duhu Zagrebačkog sporazuma¹⁰⁷.

Pukovnik Šimić je morao odustati od namere da otpočne predviđene operacije, ne toliko zbog negativnog stava Italijana, koliko zbog pogoršanja situacije u ostalim rejonima, naročito kod Banje Luke, Jajca i Travnika, gde su partizanske jedinice ozbiljno ugrožavale ta neobično važna područja. Pa i na pravcu Kupres — Sujica — Duvno partizani su vrlo brzo preuzeli inicijativu i, oslobodivši Sujicu, ponovo prekinuli komunikaciju, odvojivši ustaške snage u Kupresu od njihovih delova u Duvnu. Međutim, predviđeni napad na to mesto je izostao, jer je 1. proleterska brigada bila ubrzo upućena na nove zadatke ka Bos. Grahovu. Zahvaljujući toj okolnosti Duvno je ostalo u rukama neprijatelja, a njegova posada (pet četa 1. ustaškog bataljona, dve čete 3. i jedna četa 9. ustaškog bataljona, vod minobacača i vod topova) mogla je da pristupi izgradnji jakih utvrđenja oko varošice.¹⁰⁸

Sredinom septembra stišale su se borbe oko Duvna. Ustaše su zadržale taj garnizon, ali time nisu bitnije izmenile situaciju u tom rejonu. Posada tog mesta se našla usamljena, udaljena od drugih garnizona i nemoćna da ma šta ozbiljnije preduzme protiv partizanskih jedinica koje su i u tom rejonu vrlo brzo preuzele inicijativu u svoje ruke. Tako se neuspešno završio i ovaj pokušaj ustaša da na tom važnom pravcu potisnu partizane i oslobode komunikaciju koja je izvodila na more. Pukovniku Šimiću je konačno postalo jasno da on, pod okolnostima kad partizanske jedinice napadaju neprekidno na svim područjima njegove operacijske zone, kako kod Duvna i Kupresa, tako i u dolinama Neretve i Vrbasa, oko Travnika i Fojnice, ne može više ništa učiniti da u zapadnoj Bosni zaustavi vrlo nepovoljan razvoj događaja izazvan dolaskom grupe proleterskih brigada. Te činjenice postali su svesni i rukovodioci ustaške države, koji su jedini izlaz iz kritične situacije videli u intervenciji jakih okupatorskih snaga, koje bi preduzele napad širokih razmera na veliku oslobođenu teritoriju. Do tog zaključka su došle i obe okupatorske vrhovne komande, nemačka i italijanska, koje su već preduzele prve korake u cilju pripreme jedne veće ofanzive protiv »Titove države«.

¹⁰⁷ pismo Komande 2. armije Opštem vojnom povereništvu NDH od 13. septembra (Arhiv VII, k. 58, br. reg. 32/4a—1).

¹⁰⁸ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 10/2—65; Pismo Štaba 1. proleterske brigade Štabu 4. operativne zone Hrvatske od 15. septembra (Arhiv VII, k. 701, br. reg. 31/2).

ZNAČAJ I REZULTATI OFANZIVE PROLETERSKIH BRIGADA

Uspešnim borbama za Mrkonjić-Grad i Jajce i odbacivanjem neprijatelja u Banju Luku, Donji Vakuf i Travnik završena je jedna značajna etapa narodnooslobodilačke borbe, ispunjena ofanzivnim dejstvima proleterskih i udarnih brigada u zapadnoj Bosni. Slobodna teritorija, koju su stvorile krajiške i dalmatinske jedinice i proleterske brigade, bila je znatno uvećana i učvršćena. Ona se protezala od Neretve i Vrbasa na istoku do doline Une na zapadu i od Save na severu pa gotovo do morske obale na jugu. Od slobodnih teritorija u Lici, u Baniji i na Kordunu odvajali su je samo uzani pojas u dolini Une, koji su s teškom mukom držale ustaške i domobranske snage, i jako italijansko-četničko uporište u rejonu Bosanskog Grahova i Knina. Međutim, neprijateljeve posade u tim rejonima nisu predstavljale tako značajnu prepreku koja bi mogla trajnije sprečavati povezivanje bosanskih i hrvatskih partizanskih snaga. Bilo je samo pitanje dana kada će i ta prepreka biti uklonjena, a slobodne teritorije u Bosni i Hrvatskoj spojene. Vrhovni štab je ocenio da ofanzivna dejstva treba odmah, bez odlaganja, preneti iz zapadne Bosne u susedne krajeve: pre svega na istok — u srednju Bosnu i na zapad — u Baniju, na Kordun i u Liku. On je sasvim opravdano smatrao da se zadobijena inicijativa ne sme ispustiti iz ruku, već treba nastaviti napade na neprijateljeve garnizone i širiti slobodnu teritoriju. U tom cilju on je izvesne snage već bio uputio preko Vrbasa, ka Travniku; a vršio je i pripreme za zauzimanje Bosanskog Grahova, razmišljajući i o oslobođenju Bihaća i ostalih mesta u dolini Une. Ali do ostvarenja tih planova neće odmah doći, jer će u oktobru uslediti krupne zajedničke nemačko-italijansko-kvislinške operacije, koje će partizanske snage prinuditi da napuste neke gradove i rejone i da, za kasnije, odlože prodor u srednju Bosnu i u dolinu Une.

Posle tri meseca neprekidnih borbi i marševa proleterske brigade su ispunile zadatak, opravdavši poverenje koje su im

Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab ukazali. Cilj koji su im oni postavili na Zelengori bio je postignut: težište ustaničkih borbi preneto je u zapadne krajeve zemlje, gde je dalo vanredno značajne rezultate, presudne za dalji tok narodnooslobodilačke borbe i revolucije. Oslobođenjem prostranih područja u zapadnoj Bosni i u Dalmaciji stvorena je jaka operativna osnovica s koje se moglo neposredno i vrlo efikasno uticati na razvoj događaja u celoj zemlji, a pre svega na ubrzanje razgaranja ustaničkih borbi u Hrvatskoj i Sloveniji. Ta će teritorija i u narednim godinama rata biti glavno i najjače uporište narodnooslobodilačke borbe. Odatle će oružane snage revolucije, koje će narasti do divizija i korpusa, kretati u svoje ofanzivne operacije i pružati pomoć partizanskim jedinicama u drugim oblastima zemlje; a u teškim danima, za vreme velikih neprijateljevih ofanziva, kada će biti prinuđene da uzmiču i da prelaze u odbranu, one će tu nalaziti čvrst oslonac o koji će se slamati napadi neprijatelja.

Veliki uspesi proleterskih brigada i krajiških i dalmatinskih jedinica — oslobođenje čitavog niza gradova i prostranih oblasti — bili su praćeni vrlo intenzivnim narastanjem partizanskih jedinica. Stotine i hiljade novih boraca stupale su u borbu, a nove jedinice su stvarane u tek oslobođenim krajevima. Već dosta proređene redove proleterskih brigada popunjavali su krajiški i dalmatinski partizani, a partizanski odredi su brojno narasli u krupne jedinice, tako da su se od njih mogle obrazovati brigade. U avgustu i septembru u Bosanskoj krajini su stvorene još četiri brigade; u Hrvatskoj je u julu, avgustu i septembru stvoreno osam brigada (tri ličke, dve kordunaške, dve banijske i jedna dalmatinska); u Sloveniji je prva brigada formirana u julu, a sledeće dve u septembru. Tako je, zaključno sa septembrom, narodnooslobodilačka vojska već imala 23 brigade i više desetina odreda i samostalnih bataljona i četa. Bila je to, bez sumnje, snaga koja je pružala velike mogućnosti za krupna dejstva. To je, ujedno, bio rečit dokaz da je ustanak uspešno prebrodio prve teškoće svog veoma burnog nastanka i razvoja i odoleo svim iskušenjima kojima je bio podvrgnut u toku prve ratne godine. Sve teškoće, doduše, nisu bile otklonjene, ali je bilo izvesno da se ustanak u Jugoslaviji održao, uhvativši čvrste korene. Stvorena je takva oružana snaga koja je mogla biti snažna podrška daljem razvoju narodnooslobodilačke borbe i revolucije. To je već bila, u pravom smislu, jaka armija, koja je u okupiranoj Evropi stvorila jedno ratište za koje će, iz dana u dan, biti vezivano sve više okupatorskih snaga, tako potrebnih drugim ratištima, i koje će zadavati mnogo briga nemačkoj i italijanskoj vrhovnoj komandi

Dolazak proleterskih brigada u zapadne krajeve zemlje odigrao je veoma značajnu ulogu u prebrođavanju krize u koju je ustanak bio zapao. Proleterske brigade su uspešno izvršile misiju koju su im odredili Centralni komitet KPJ i Vrhovni štab. One će i dalje ostati jezgro narodnooslobodilačke vojske, njena udarna snaga na najistaknutijim mestima, s kojom će Vrhovni štab rešavati najvažnije zadatke. Od tih brigada, koje su prešle tako slavan put od Zelengore do Bosanske krajine, i od dve dalmatinske i jedne krajiške brigade biće, početkom novembra 1942. godine, formirane prve tri divizije Narodnooslobodilačke vojske. Ove divizije, kao glavna operativna grupa pod neposrednom komandom Vrhovnog štaba, na svojim će leđima nositi teret sudbonosnih bitaka na Neretvi, Drini i Sutjesci.

Ofanziva proleterskih brigada — ispunjena neprekidnim borbenim dejstvima, u kojima su primenjeni raznovrsni taktički postupci, počev od napada na utvrđene položaje i naseljena mesta, preko susretnih borbi, zaseda, diverzija, noćnih akcija, infiltracija, borbi na planini, u šumi, na krasu, na ravninama i u dolinama reka, pa do upornih odbrambenih borbi sa nadmoćnim neprijateljevim snagama podržanim artiljerijom, tenkovima i avijacijom, borbi u okruženju, proboja, povlačenja i marševanja — obogatila je veštinu partizanskog ratovanja, dajući njegovom razvoju nov kvalitet. Pre svega, ona je ubedljivo potvrdila pravilnost koncepcije Vrhovnog štaba o najvećoj pokretljivosti i neprekidnoj aktivnosti i inicijativi vojne sile, o njenom nezvezivanju za određenu teritoriju, o razvlačenju neprijateljevih snaga i sputavanju njihove inicijative. Uspešna, a isto tako i neuspešna dejstva, poslužila su višim i nižim štabovima i borbama kao vanredno dobra škola u kojoj su svoje znanje, umešnost i borbeno iskustvo podigli na viši stepen, osposobivši se za krupna dejstva, koja su imala operativni i operativno-strategijski značaj. Ofanziva proleterskih brigada je, dalje, rečito potvrdila pravilnost orijentacije na stvaranje brigada, jer su se one pokazale najpogodnijim oblikom vojne organizacije oružanih snaga, položivši uspešno ispit u surovoj praksi složenih operacija. Ona je, ujedno, nagovestila potrebu za stvaranjem divizija, koje će biti sposobne da uspešno rešavaju zadatke operativnog i strategijskog značaja.

Značaj ofanzive proleterskih brigada ne iscrpljuje se samo u vojničkim pobedama, stvaranju velike slobodne teritorije, narastanju partizanskih jedinica i daljem usavršavanju veštine partizanskog ratovanja. Ne manje značajni bili su i rezultati političke prirode. Veliki uspesi na bojnopolju i sve vidnije prerastanje ustanka u sveobuhvatni oslobodilački rat stvorili su uslove za napredak u razvoju narodne vlasti. Radi još uspešnijeg

uključivanja narodnih masa u narodnooslobodilačku borbu, u kojoj su one videle perspektivu svog oslobođenja od okupatora i, što je posebno bilo značajno, zalogu da će biti izgrađena nova, revolucionarna vlast, trebalo je doneti takve propise koji će utvrditi da su narodnooslobodilački odbori jedini i stalni organi revolucionarne narodne vlasti. Vrhovni štab je početkom septembra izdao dva nova, za razvitak narodne vlasti vrlo značajna propisa: Naredbu o izborima narodnooslobodilačkih odbora i Naredbu o obrazovanju vojnih pozadinskih vlasti.¹⁰⁸ Konstatujući da je dalje razvijanje i učvršćivanje punog jedinstva pozadine i fronta »osnovni uslov pobjede narodnog ustanka« i »zadatak od sudbonosnog značaja za pobjedu narodnog oružja«, vrhovni komandant je naglasio potrebu »sprovođenja pune i jedinstvene organizacije građanske i vojne vlasti u pozadini«, kojoj je trebalo dati »čvrstu i jedinstvenu unutrašnju organizaciju«. U tom cilju, prvom naredbom je naloženo da se na oslobođenim teritorijama izvrše izbori narodnooslobodilačkih odbora, »organa demokratske, istinski narodne vlasti, nastalih prirodnim putem u toku Narodnooslobodilačke borbe naroda Jugoslavije«, a drugom je postavljen zadatak da se na oslobođenom području odmah sprovede organizacija pozadinskih vojnih vlasti: komandi područja, komandi mesta, partizanskih i seoskih straža. Uz naredbe je priloženo propratno pismo vrhovnog komandanta u kome su izneti principijelni stavovi prema narodnooslobodilačkim odborima, koji su dali nov podsticaj razvitku narodne vlasti. U pismu je istaknuto da narodnooslobodilački odbori i dalje ostaju prelazni oblik buduće vlasti koju će narod organizovati posle konačnog oslobođenja, ali da »konstatacija o prelaznom obliku ne znači da se pitanje buduće forme i karaktera vlasti ostavlja slučaju, da se oni još ne naziru u magli budućnosti i da ta vlast može preći u makar kakvu drugu formu«. »Taj smo stadij već ostavili za sobom« — naglasio je drug Tito. — »Zbog toga danas nema nikakvog smisla isticati privremenost karaktera NOO-a kao organa vlasti.... Danas su NOO-i, kao prirodno nastali i razvojem uslovljeni i potvrđeni organi vlasti, nove narodne vlasti, te i njihova prelaznost može značiti samo jedan stupanj njihovog razvoja u istom pravcu, ka svome višem stepenu. Naravno, ne radi se o imenu, nego o suštini, o suštini da je konačno svršeno sa starim oblicima vlasti i da je sadanja forma, koju je stvorio ustanak, ona *klica* iz koje će se razviti buduća vlast. Jednom riječju, ne podvlačiti više privremeni karakter vlasti NOO-a, podvlačiti NOO-e kao *organe vlasti* i kao klicu i osnovu buduće narodne vlasti.... «¹⁰⁹

108" Zbornik, tom II, knj. 6, dok. br. 3 i 8.
109" Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Prosveta, 1948.

Na osnovu prve naredbe vršeni su krajem 1942. i početkom 1943. godine izbori za seoske, opštinske i sreske narodnooslobodilačke odbore, kada je narod prvi put slobodno izabrao najbolje ljude za organe vlasti. Zahvaljujući veoma uspešnom razvoju oružane borbe u toku leta 1942. godine, Narodnooslobodilačka vojska je postala takva snaga međunarodnog značaja da su sa njom morali računati i saveznici i neprijatelji. Ti uspesi su ujedno stvorili uslove za obrazovanje opštenarodnog i opštep partijskog rukovodstva — Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije, novembra 1942. godine u Bihaću.

Ofanziva proleterskih brigada je dala i druge, vrlo značajne rezultate političkog karaktera. Pre svega, prolazak proleterskih brigada kroz krajeve naseljene hrvatskim, muslimanskim i srpskim življem, međusobno zavađenim, delovao je vrlo pozitivno na smanjivanje zategnutosti i netrpeljivosti, na smirivanje nacionalnih strasti, koje su ustaše i četnici razbuktali do te mere da su one ozbiljno ugrozile jedinstvo srpskog i hrvatskog naroda. Sprovodeći liniju Komunističke partije, proleterske brigade su uporno radile na razvijanju bratstva i jedinstva i na političkom prosvetivanju narodnih masa. Rezultati te aktivnosti odmah su se počeli javljati, doduše sporo, ali sa očiglednom tendencijom ka sve bržem napretku. Dolazak Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta sa proleterskim brigadama u Bosansku krajinu imao je vanredno veliki značaj za dalji razvoj narodnooslobodilačke borbe u ovoj oblasti: on je toj borbi dao novi, vrlo jak impuls i izrazit politički sadržaj. Upućivanje iz proleterskih brigada znatnog broja komunista, vojnih i partijsko-političkih rukovodilaca, politički zrelih i iskusnih, u krajiške partizanske jedinice i partijska rukovodstva na terenu značilo je veliku pomoć oslobodilačkoj borbi toga kraja. Jedan deo tih rukovodilaca upućen je u Dalmaciju, Liku i druge delove Hrvatske, pa čak i u Sloveniju. Oni su svoje bogato ratničko iskustvo, stečeno u proleterskim brigadama, posebno u toku ove ofanzive, prenosili u novoformirane brigade, kao komandanti, politički komesari i članovi politodela, i u rukovodstva KPJ na terenu, kao partijski i politički radnici.

Ofanziva proleterskih brigada i uspešna dejstva krajiških i hrvatskih jedinica omeli su ustaše da konsoliduju stanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Posle odlaska italijanskih trupa iz većeg dela italijanske okupacione zone trebalo je da trupe NDH preuzmu ispražnjene garnizone i da uspostave svoju vlast koju su izgubile nakon italijanske reokupacije septembra 1941. godine. Međutim, umesto ustaških i domobranskih jedinica, u to područje su prodrle proleterske brigade i krajiške partizanske jedinice; umesto uvođenja i učvršćenja ustaške vlasti, po selima i.

Vrhovni komandant NOV i POJ Tito govori na Prvom zasjedanju AVNOJ-a u Bihaću, 27. novembra 1942.

varošicama u Prozorskoj kotlini, u dolini Vrbasa, u Duvanjskom i Livanjskom polju stvarani su narodnooslobodilački odbori i partizanski vojnopozadinski organi; umesto mobilizacije ljudstva za domobranske i ustaške jedinice došlo je do njegovog privlačenja na pozicije narodnooslobodilačke borbe; umesto daljeg zaoštavanja nacionalne netrpeljivosti i razgaranja bratoubilačke borbe došlo je do postepenog smirivanja i stvaranja uslova za razvijanje bratstva i jedinstva.

Veliki vojno-politički rezultati ofanzive proleterskih brigada i snažno jačanje krajiških i hrvatskih partizanskih snaga zadali su odlučne udarce četničkom pokretu u zapadnoj Bosni i susednim krajevima. Dolazak proleterskih brigada u Bosansku krajinu pao je upravo u vreme kad su četničke jedinice iz srednje Bosne i sa područja Banje Luke, Jajca i Mrkonjić-Grada pokušavale da razbiju tamošnje partizanske odrede, ostvare neposrednu vezu sa četničkom Dinarskom divizijom u rejonu Bosanskog Grahova i Knina i uspostave četničku vlast na čitavom području između Vrbasa i Une. Doduše, i pre dolaska proleterskih brigada, krajiške partizanske jedinice su odbile više takvih pokušaja, ali nisu sasvim otklonile opasnosti koje su pretile od četnika. Tek će dolazak proleterskih brigada i značajne pobjede nad četnicima kod Mrkonjić-Grada i na Manjači zadati odlučan udarac četničkom pokretu u tom kraju i omesti ostvarenja četničkih planova. Nemoćne da se same odupru jakim partizanskim snagama, četničke jedinice su bile prinuđene da se još više približe ustašama i da se na taj način, sve više kompromituju kod naroda.¹¹¹ Pod utiskom snage proleterskih brigada, kao i usled brzog narastanja i učvršćenja krajiških partizanskih hri-

<ii> Svesni nepopularnosti svoje kolaboracije sa ustašama, četnički štabovi su upravo pred dolazak proleterskih brigada pokušali da se odvoje od ustaša.

U pismu Vrhovnom štabu od 8. avgusta Operativni štab za Bosansku krajinu je, između ostalog, naveo da na četničkim područjima sve jače dolazi do izražaja istupanje masa protiv politike služenja okupatoru i vlastima NDH, da razne grupe četnika stupaju u manje čarke sa ustašama i domobranima i da su četnički komandanti primorani da daju izjave o svojoj spremnosti da udare na ustaše (Arhiv VII, k. 12, br. reg. 24—1).

Zapovedništvo domobranskog Banjalučkog zdruga je 9. septembra pisalo o držanju četnika sledeće:

»Svakodnevno se dobijaju izvještaji i dolazi se do uvjerenja da je »lojalnost« četnika samo krinka pod kojom oni žele sačuvati živote i oružje za »konačni obračun sa ustaškim i okupatorskim hordama« kako to oni sami kažu u jednoj svojoj naredbi.

U zadnje vrijeme odnosi su se toliko pogoršali da treba uskoro očekivati otvoreni sukob sa četnicima... Četnici se ponašaju kao suverena država i u »svoje područje« ne dozvoljavaju pristup ni vojnim ni upravnim organima NDH, zabranjuju svojim seljacima odlazak u grad kao i prodaju svojih proizvoda...« (Arhiv VII, k. 87, br. reg. 1/45—2).

gada i odreda, u četničkim jedinicama je nastupila ozbiljna kriza, koja će ubrzo, kada u novembru i decembru 1. proleterska i 3. udarna divizija krenu preko Vrbasa u srednju Bosnu, dovesti do rasula četničkih jedinica u tom kraju u kome su četnici držali vlast od proleća.¹¹²

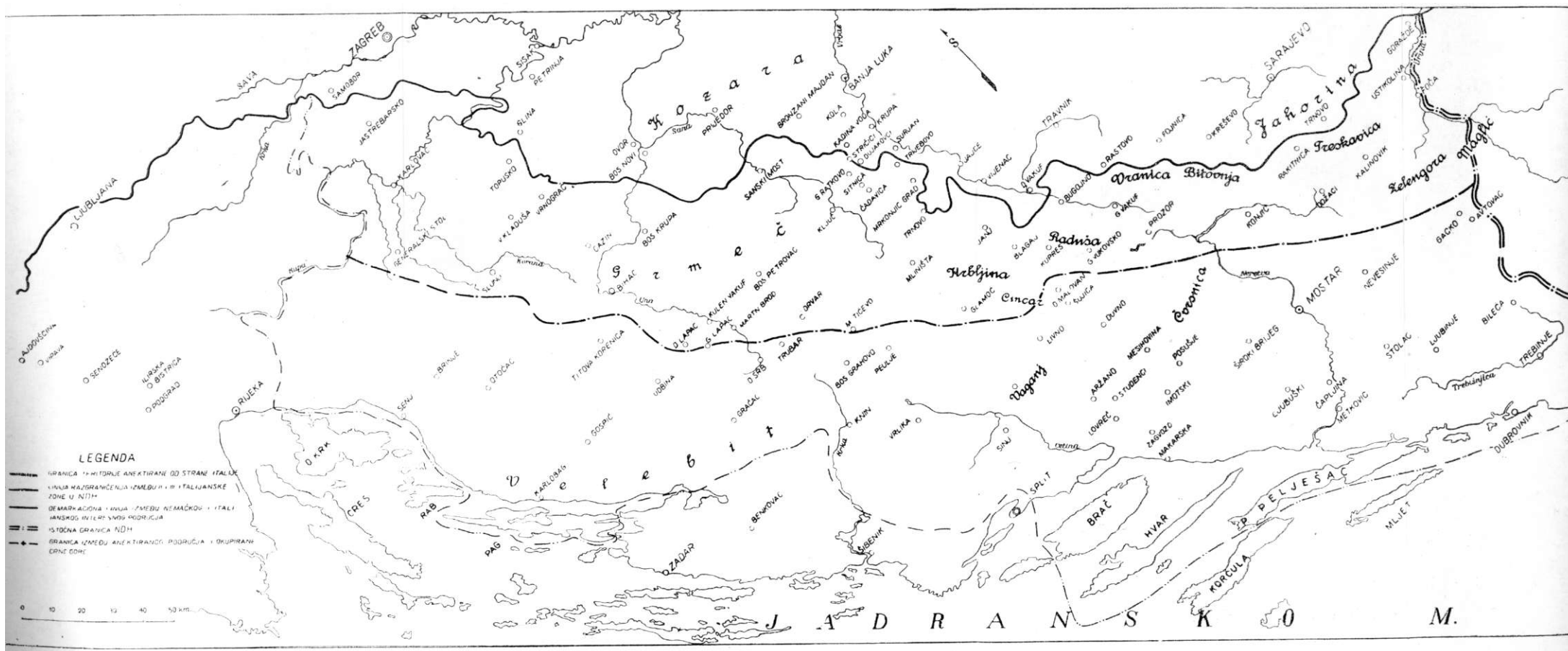
Rasplamsavanje narodnooslobodilačke borbe u zapadnim krajevima zemlje, do kojeg je, velikim delom, došlo zbog velikih uspeha proleterskih brigada u toku nastupanja ka zapadnoj Bosni, jako je uznemirilo okupatora. Dogodilo se upravo ono čega su se Nemci pribojavali posle povlačenja italijanskih trupa prema obali. Stvaranje velike slobodne teritorije (»Titove države« — kako su je Nemci nazvali), sve češći napadi partizanskih jedinica na važne komunikacije i privredne objekte i vanredno teška situacija u kojoj se našla Nezavisna Država Hrvatska ugrozili su pozicije Nemaca na Balkanu u tolikoj meri da je trebalo preduzeti vrlo ozbiljne i opsežne vojničke operacije. Vrhovni komandant Jugoistoka general-pukovnik Ler, nemački opunomoćeni general u Hrvatskoj Glajze fon Horstenau i nemački poslanik u Zagrebu Kaše uputili su 1. oktobra Hitleru izveštaj o teškoj situaciji u NDH, ukazavši na potrebu da se preduzmu odlučne vojne mere nemačkih i italijanskih trupa. »Hrvatska (misli se na teritoriju NDH — prim. M. L.) je u privrednom pogledu za zajedničko vođenje rata od velikog značaja« — naglašavali su oni, napomenuvši da je Nemačka zainteresovana za sirovine, privrednu proizvodnju i radnu snagu Hrvatske. »U Hrvatskoj Nemačka ima drugog po količini dobavljača boksita« — stajalo je dalje u izveštaju. — »Nemačkoj i Italiji su hitno potrebne li'eracije hrvatskog drveta. Nemačkoj, Italiji, Rumuniji i Mađarskoj su za razne važne ratne proizvode potrebne hrvatske rude. Povećanje vađenja rude u Hrvatskoj je od velike važnosti i značaja. Hitno je važno osiguranje poljoprivredne proizvodnje u hrvatskom prostoru ... Za zajedničko vođenje rata od odlučujuće važnosti su železničke pruge koje prolaze kroz Hrvatsku i njihovo obezbeđenje«. ¹¹³ Okupatorima je sve više bio potreban boksit, ¹¹⁴ a iz Jugoslavije su ga mogli dobijati sve manje, i sve teže. Napad proleterskih brigada na prugu Sa-

¹¹² U pomenutom pismu Vrhovnom štabu od 8. avgusta Operativni štab za Bosansku krajinu je o uzrocima previranja u četničkim jedinicama pisao sledeće: »Ono što treba naročito istaći jeste bez sumnje prisustvo proleterskih brigada u Bosanskoj Krajini kao i naša vojna aktivnost u posljednjim danima po čitavoj Krajini, a naročito na graničnim terenima između nas i četnika« (Isto).

na Mikroteka VII, film London 12, snimci 305482—95.

¹¹⁴ Prema programu za proizvodnju aluminijuma trebalo je da Nemačka iz NDH dobije 25% svih svojih potreba (Izveštaj nemačkog oficira za vojnu privredu od 20. avgusta 1942; mikroteka VII, film London 16, snimci 308814).

TERITORIJA 1, 2. i 3. ZONE NA ITALIJANSKOM OKUPACIONOM PODRUČJU

Skica 25

rajevo — Mostar i ugrožavanje rudnika u rejonu Širokog Brijega smanjili su produkciju te važne rudače gotovo za polovinu i osujetili planove o izgradnji jedne aluminijumske topionice u Hrvatskoj.¹¹³ Padom Livna okupatori su izgubili veoma važno područje na kome su istraživali boksitne rude. Okupatorima je bio potreban i ugalj, a njega su mogli dobiti iz Jugoslavije u malim količinama: samo na teritoriji NDH u toku 1941. i šest meseci 1942. godine partizani su uništili devet rudnika mrkog uglja, koji su proizvodili dnevno 128 vagona, i 12 rudnika lignita, koji su proizvodili dnevno 67 vagona, i sprečili otvaranje nekoliko novih rudnika.¹¹⁰ Okupatorima je bilo potrebno i drvo, a najveći se deo šuma nalazio u rukama partizana. Partizani su palili žito i uništavali vršalice da se Nemci ne bi koristili žitaricama. Okupatorima je posebno bilo stalo do bezbednosti drumova i železničkih pruga,¹¹⁷ a čak i najvažnija komunikacija, Zagreb — Beograd, bila je neprekidno napadana od partizana. Prema ratnom dnevniku komandujućeg generala i komandanta Srbije, u nemačkoj okupacionoj zoni u Hrvatskoj, Bosni i Srbiji bila su od 26. juna do 26. septembra 1942. godine ukupno 1042 akta sabotaže i prepada.¹¹⁸

Ukazavši tako na ozbiljnost situacije, generali Ler i Horstenau i poslanik Kaše su predložili Hitleru da se obrazuje jedinstvena komanda nemačkih, italijanskih i ustaško-domobranskih trupa koja će rukovoditi zajedničkim operacijama za uništenje partizana. Po njihovom mišljenju trebalo je, za razliku od dotadašnjih izolovanih operacija koje ni po vremenu ni po prostoru nisu bile sinhronizovane, preduzeti jednovremene opsežne operacije protiv svih žarišta ustanka. »Nemiri nisu pojava koja se događa samo u Hrvatskoj« — stajalo je u izveštaju. — Ako se toj pojavi hoće da zada odlučan udarac, borba bi se morala proširiti na celo područje bivše Jugoslavije. Prema dosadašnjim iskustvima, za ovu borbu je potrebno nekoliko meseci«.

us u »Donaucajtungu« od 28. marta 1942. objavljena je vest da će se u Hrvatskoj izgraditi aluminijumska topionica (Arhiv VII, k. 69a-III, br. reg. 51/4).

ne Arhiv VII, k. 16, br. reg. 15/1—75.

¹¹⁷ Komandant nemačke 714. divizije general Stal, u zapovesti Borbenoj grupi »Zapadna Bosna«, pisao je o značaju NDH za Nemačku sledeće:

»Ova nova hrvatska država, koja se nalazi pred vratima Rajha, ima odlučujući značaj za Nemačku i njene saveznike. Kroz tu zemlju prolaze svaki dan i noć vozovi koji snabdevaju našu vojsku u Grčkoj i našeg saveznika Italiju. Taj prostor ima životni značaj za nas i za Italiju, jer preko njega upućujemo oružje našoj vojsci koja brani Afriku i Sredozemno more ...« (Istorijski arhiv, I tom, knj. 2, str. 203).

¹¹⁸ Arhiv VII, k. 44e, br. reg. 5/1, str. 2 i 3.

To upozorenje na tešku situaciju u Jugoslaviji ozbiljno je proučeno u nemačkoj Vrhovnoj komandi. Ubrzo su otpočeli dogovori između Hitlera i Musolinija i između nemačke i italijanske vrhovne komande o preduzimanju krupnih zajedničkih operacija protiv glavnine partizanskih snaga u zapadnoj Bosni i jednom delu Hrvatske. Mada je teška situacija na istočnom i afričkom frontu, nastala zaustavljanjem fašističkih armija pred Staljingradom i u Egiptu, kao i opasnost od invazije Anglo-amerikanaca, zahtevala da se sva pažnja usredsredi na ta ratišta, pomenute vrhovne komande su bile prinuđene da ozbiljnu pažnju poklone situaciji u Jugoslaviji: da nove divizije, i te kako potrebne na drugim ratištima, dovlače za operacije protiv Narodnooslobodilačke vojske. Te će operacije početi sredinom januara i ispuniti čitavu prvu polovinu 1943. godine. To će biti dotad najveće operacije, poznate kao »Vajs« i »Švarc« (odnosno kao četvrta i peta ofanziva). Ali se njima sada neće suprotstaviti samo nekoliko brigada i odreda, već vojska od deset divizija, koja će slomiti sve pokušaje neprijatelja da uništi partizanske snage i »Titovu državu«. A među tridesetak brigada koje će doći pod udar nemačkih i italijanskih divizija i ustaško-domobranskih i četničkih snaga naći će se i proleTERSKE brigade, one iste koje su tako uspešno izvele ofanzivu ka zapadnoj Bosni, i koje će u nastupajućim danima izdržati na svojim leđima najveći teret sudbonosnih bitaka.

Ofanzivom proleTERSkih brigada završena je prva ratna godina Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Svu njenu težinu i dramatiku, isav njen značaj i veličinu, najpotpunije je izrazio drug Tito ovim rečima:

»Veliki značaj za razvitak ustanka ne samo u zapadnoj Bosni već i u Hrvatskoj i Sloveniji imao je marš proleTERSkih brigada koje su pošle 24. juna 1942. godine preko Zelengore, Treskavice, Igmana, Konjica, Prozora, Duvna, Livna itd. U tom maršu proleTERSke brigade su prešle 250 kilometara, čisteći pred sobom teren u rasponu od 70 kilometara. To je bilo tačno godinu dana poslije početka oružanih borbi naših naroda.

Prva godina rata bila je za nas najteža, i to iz više razloga...

To je bila godina teških iskušenja za naše narode i ujedno surova ratna škola za naše partizanske i druge vojne jedinice. U toj se godini učvrstila i prekalila naša narodna vojska, stabilizirao se ustanak, uhvatila je čvrstog korijena narodna vlast u mnogim krajevima.

Mnoge teške borbe koje su poslije toga vođene nisu više bile tako opasne za ustanak, jer je sva zemlja bila jedno bojište, i neprijatelj nije bio dovoljno jak da bi mogao odjedanput, to jest u isto vrijeme u svim krajevima, na ogromnom prostoru, preduzeti

opći napad i do kraja izdržati taj napad, uprkos tome što je u Jugoslaviji stalno bilo oko pola miliona okupatorskih i kvislinških trupa».¹¹⁹

Ofanziva proletherskih brigada koja je ispunila čitavo leto 1942. godine, proširivši se na velika prostranstva u srednjem delu zemlje i u njenim zapadnim krajevima, predstavlja veliko poglavlje narodnooslobodilačkog rata i revolucije naroda Jugoslavije i zauzima značajno mesto u njihovoj istoriji.

»» Peti kongres KPJ, stenografske beleške, Kultura, 1949, str. 75—6.